

Lin
1124

1999 J

ՀԱՅՐ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶԳՈՒՄ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱՅՐ
ԹԻՖԼԻՍԻ ԺՈՂՈՎԱՐԱՆՈՒՄ ՄԱՑԻՍԻ 17-ԻՆ 1879 Թ.

ԱՐԳԱՐ ՅՈՂ. ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԼԵՈ

1124

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Յ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

1881

ՀԱՅԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶՔՈՒՄ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻՍԻ
ԺԱՂՈՎԱՐԱՆՈՒՄ ՄԱՅԻՍԻ 17-ԻՆ 1879 թ.

1881 թ. հունիսի 15-ին Թիֆլիսի քաղաքում

Արգ. Յովհաննիսյան

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Համբ. Էնֆիանդանցի Տպարանում և Ընկ.

1881

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՄԱՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 15 января 1881 г.

Հ. 1124.

4/1124-ա

ՀԱՅԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Օտարների աչքում

(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՍԱԽՍՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՑՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻՍԻ
ԺԱՂՈՎԱՐԱՆՈՒԹ ՄԱՅԻՍԻ 17-ԻՆ 1879 Թ.)

Տիկնայք և պարոններ,

Հինգ հարիւր տարի կայ որ Հայաստանի
անկախութեան վերջին կայծը հանգաւ, հինգ
հարիւր տարի կայ որ հայ ժողովուրդը, իւր
յետին ապաստանարանիցը քշուելով, անտուն
անտեղ թափառում է իւր բնիկ երկրում և
նորա սահմաններից դուրս, ոչ մի տեղ դադար
չգտնելով իրան շրջապատող թշնամիներից:

Երազի պէս անցան Հայոց քաղաքական
կեանքի վերջին ժամերը: Ունայն եղան նոցա
հերոսական ջանքերը իրանց ցանկալի անկախութիւնը
և ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահ-

պանելու: Եւրոպան, որի գլուխը այն ժամանակ
կանգնած էր Հռոմի պապը, զարմանալի անտար-
բերութեամբ բարձի թողի արաւ Հային, Հնայե-
լով որ այս քրիստոնեայ ժողովուրդը օգնու-
թեան ձեռք էր մեկնել նորան խաչի թշնամի-
ների դէմ մղած կռիւների ժամանակ: Հայկա-
կան ազատութիւնը, որ մի պահ յուսոյ ճառա-
գայթի պէս փայլեցաւ Նիւիկեան երկնքի վրայ,
լեռն Զ-ի հետ կարծես թէ անդառնալի կեր-
պով գերեզման մտաւ: — Երկարատեւ հոգեվար-
քին յաջորդեց հոգեւոր և բարոյական կեանքի
կատարեալ մեռելութիւնը: Սարկութեան լուծը
մինչև այն աստիճան ծանրացել էր Հայի վրայ
որ մոռանալ տուեց նորան իւր փառաւոր ան-
ցեալը և եթէ հայութեան միակ սիւնը, նորա
փրկութեան միակ խարիսխը — Նիկիեցին եղած
չլինէր, այսօր հայ անունից անշուշտ, ուրիշ
շատ ժամանակակից ու դրացի ազգերի նման,
միայն մի թեթեւ յիշատակ մնացած կը լինէր
գրքերում:

Այդ ազդեալի ժամանակամիջոցում ինքնա-
ճանաչութեան զգացմունքը հետզհետէ մի ընդ-
հանրական ապշութեան և անզգայութեան

տեղի տուեց: Հայ ժողովուրդը զարմանալի համ-
բերութեամբ տարաւ այն բոլոր նեղութիւննե-
րին, որոնց նմանը հազիւ թէ ուրիշ ազգ երբ-
ևիցէ կրած լինի, ոչ մի բողոք չբարձրացրեց
նա, անտրտունջ տարաւ բռնակալութեան և
կամայականութեան բոլոր հաճոյքներին, որոնք
վերաւորում են մարդկային արժանաւորութիւնը:

Քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ, հայ
ազգը, հինգ հարիւր տարուան ընթացքում,
շրջապատուած լինելով այնպիսի ազգութիւն-
ներից որոնք ծագմամբ, կրօնով և կրթու-
թեամբ տարբերվում էին իրանից, միշտ ճնշուե-
լով, միշտ հարստահարուելով նոցանից, երբէք
վաղուան օրուան համար ապահով չլինելով,
կամաւորապէս դատապարտեց իւրեան մեռելու-
թեան: Այս տեսակ ինքնասպանութիւնը նա
աւելի լաւ համարեց քան որեւէ կենդանութեան
նշոյլ ցոյց տալ, որով կարող էր միայն մոլե-
ռանդ բռնակալների զայրոյթը գրգռել: Կար-
ծելով թէ աշխարհը տեսնում է իւր տան-
ջանքները, լուծ իւր հեծեծանքները և անտար-
բեր մնում, նա երեսը դարձրեց աշխարհից, փա-
թաթուեցաւ սարկութեան վերարկուի մէջ և

տարածուեցաւ այն հողի վրայ, որի փառքի համար նա երբեմն այնքան զոհաբերութիւններ է արել: Նորա մէջ կազմուեցաւ մի թիւր համոզմունք, մի յամառ կարծիք, թէ հայն երբէք չպիտի յուսայ իւր սարկութիւնից բարձրանալու, ուրիշների պէս մի լաւ օր տեսնելու:

Մինչ այսպէս ամէն բան կորած էր համարվում, հայ ժողովուրդը, ընդհանուր հոսանքին ենթարկուելով, յանկարծ սթափում է իւր մահաման քնից, ոտի է կանգնում, նայում է իւր շուրջը և զարհուրելով տեսնում այն բերանաբաց անդունդը որ սպառնում էր կուլ տալ նորան: Ծանր են այն տպաւորութիւնները որ դործում են մարդկանց սրտերի վրայ գիտակցութեան առաջին նշանները, բայց միևնոյն ժամանակ անհրճելի է նոցա բարերար ազդեցութիւնը ազգութեան ապագայի համար: Նոր ժամանակներում հայերը ցոյց տուին, թէ իրանց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արևի ջերմութիւնից և ջրի խոնաւութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել նոր զօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ

կէս դար կայ որ այդ արևի ջերմութիւնը սկսաւ տաքացնել Հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նորա հոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակվում է դարևոր կապանքներից: Արա՞ծ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի և քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարուստ թիւն առաւ մի նոր դրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Ամէն տեղ բացուեցան և բացվում են ուսումնարաններ, առանձին խնամք է տարվում իրական սեռի դաստիարակութեան վրայ, որի կրթութիւնից կախուած է մեծ մասամբ ազգի ապագան:

Տիկնայք և պարոններ. երբ մի ժողովուրդ սկսում է ճանաչել իրան, երբ նա կարողութիւն է օտանում ներկայի և անցեալի համեմատութեամբ հետապօտել իւր անկման իսկական պատճառները, թոյլ տուէք ինձ ասել, որ այն օրից ծագում է նորա փրկութեան արշալոյսը և իւր բանդի բանալին ինքն իւր ձեռքովն ունի բռնած: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատի, այս-

պէս և ամբողջ ժողովուրդի մէջ սեպհական վիճակի դժգոհութիւնը ծնեցնում է մի զօրաւոր ձգտում այդ վիճակը հեռացնելու և բարեփոխելու և լաւագոյն կեանքի հասնելու: Նորագոյն ժամանակների պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է ներկայացնում, որոնցից երևում է թէ այս կարգի ժողովուրդների օգնութեան աղաղակները միշտ արձագանգ են գտել քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ, և որքան նոցա գործ դրած ջանքերը մեծ են եղել, այնքան աւելի համակրութեան արժանի են եղել, համակրութիւն որի մէջ ջերմ խօսքերին յաճախ հետեւել է և գործը:

Հայաստանը և հայ անունը առաջին անգամ հանդէս եկան եւրոպական մամուլի մէջ Զէյթունի անցքերի ժամանակ, երբ մի բուռն լեռնական ժողովուրդ իւր արիական զիմադրութեամբ ցոյց տուեց որ հայ արիւնը դեռ չէ սառել մեր երակների մէջ: Զէյթունցոց գործը իբրեւ առաջին բողոք ստրկութեան դէմ, անասելի հետեանքներ ունեցաւ ընդհանուր հայութեան համար: Լսենք թէ ինչ նշանակութիւն է տալիս այդ ապստամբութեան հռչակ

կաւոր հայագէտ Վիկտոր Լանգլուան, որի յօդուածը 1863 թուին մեծ տպաւորութիւն գործեց եւրոպայում:

Եւրոպայի ուշագրութիւնը յանկարծ դարձաւ Թուրքիայի Հայոց վրայ, որոնց օսմանեան քաղաքականութիւնը կարծես իբրեւ զլիաւոր զոհ ընտրեց արեւելեան քրիստոնեաների դէմ հանած կանոնաւոր և միանգամայն խիստ հաւածանքների մէջ: Հայ ասելով, եւրոպան դեռ երէկ հասկանում էր մի ցիրոցան եղած վաճառական ժողովուրդ, որ միայն նիւթական շահերի ետեւից է ընկած և շատ քիչ է մտածում այն ընկերական (սոսիալական) մեծ խնդիրների վրայ որոնք զբաղեցնում են ուրիշ ճշդեալ ցեղերի: Այսօր նա տեղեկանում է թէ խօսքը չորս միլիոնից բաղկացած նշանաւոր ազգութեան վրայ է, որոնցից երկու ու կէս միլիոնը Թուրքիայի իշխանութեան տակն է գտնվում: Այս մեծ ու համացեղ բազմութիւնը, ընկած լինելով Թուրքերի մէջ որոնք ճշդում, հարստահարում են նորան, այս քրիստոնեայ ժողովուրդը, այս խելացի ու ազատամիտ տարրը մահմետականների բարբարոսութեան դէմու-

դէմ կանգնած, քայլ առ քայլ պաշտպան-
վում է նոցա դէմ, կամ սահմանադրութեան
օրինաւոր հողի վրայ՝ որպէս զի իւր քաղա-
քային ազատութիւնը ձեռք բերէ, և կամ ճաւ-
րոսի լեռներում զէնքը ձեռին՝ որպէս զի իւր
անկախութիւնը պահպանէ: Մի հաստատուն
և իմաստուն քաղաքագիտութիւն օսմանեան
Գրան գործ դրած հին խորամանկութիւնների
ու գաղտագողի միջոցների դէմ, մի դիւցազ-
նական քաջութիւն աւարառութեան ու սպա-
նութեան համար ուղարկուած բաշի-բօզուք-
ների դէմ, ահա երկու առաքինութիւն որ
պէտք է ճանաչել այսուհետև օսմանեան կայս-
րութեան շայոց մէջ, և որոնք իբրև մի մի
լծակ պիտի ծառայեն եւրոպական քաղաքա-
կանութեանը, երբ այս վերջինը կամենայ փորձ
փորձել արդեամբ նպաստելու արևելեան քրիս-
տոնականներին իրանց ջանքերի մէջ:»

Այս պատմական անցքը աչքի առաջ ունե-
նայով, քաղաքակիրթ աշխարհի յարաբերու-
թիւնը դէպի մեր ազգը՝ եւրոպայի տեսակէտը
դէպի մեր ժողովուրդը՝ երեք շրջանի կարելի է
բաժանել: Առաջին շրջանը սկսվում է մեր

քաղաքական կեանքի անկումից և տևում է
մինչև Զէյթունի ապստամբութիւնը. այս ժա-
մանակամիջոցին եւրոպան նայում է մեր վրայ՝
իբրև մեծ ձիրքեր ունեցող քրիստոնեայ ժո-
ղովրդի վրայ, որ կոչուած է իբրև միջնորդ քա-
ղաքակրթութիւն տարածելու Արևելքում: Երկ-
րորդ շրջանը, որ կարելի է քաղաքական
անուանել, սկսվում է Զէյթունի անցքերից և
տևում է մինչև վերջին ռուս-տաճկական պա-
տերազմը. այս ժամանակամիջոցին եւրոպացոց
հայեացքների մէջ քաղաքական տեսակէտ է
նշմարվում: «Աերջապէս երրորդ շրջանը
սկսվում է այն օրից երբ Սան-Ստեֆանօի դաշ-
նադրութեան մէջ գրուեցաւ 16-րդ յօդուածը:
Այս շրջանը կարելի է միջազգային անուանել:
Արդեօք երբ կը վերջանայ այս շրջանը. — մեր
ամենի ջերմ ցանկութեան համաձայն այն ժա-
մանակ՝ երբ այդ միջազգային բառը ճաճական
Հայաստանի վերաբերութեամբ լոկ խօսք չի լի-
նիլ, այլ իրականութիւն կը դառնայ. այ-
սինքն երբ ճաճական Հայաստանը միջազգային
միութիւն կը կազմէ:»

Այսօրուայ օրը մենք բաւական հարուստ

գրականութիւն ունինք Հայաստանի մասին, որ մանաւանդ այս վերջին դարում դարձրել է իւր վրայ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը: Եւրոպացի ճանապարհորդների կարգում եղած են թէ գիտնականներ, թէ վերին աստիճանի շրջահայեացք և հանձարեղ մարդիկ և թէ պետական անձինք, որոնք իւրեանց հետազոտութիւններով հարստացրել են արեւմտեան ճոխ գրականութիւնը:

Բայց ինչեցն է արդեօք որ Եւրոպան հատուկոր, անձիշդ և շատ անգամ սխալ տեղեկութիւններ ունի մեր մասին:

Սորա պատճառն այն է նախ՝ որ բոլոր մինչև այժմ տեսնուածն ու հետազոտուածը մեծ բան չէ նայելով այն լայնատարած դաշտին որ կարօտ է մշակութեան և հետազոտութեան. երկրորդ՝ որովհետև հետազոտութիւնները ուղղուած են գլխաւորապէս բնագիտական ասպարէզի վրայ, իսկ բուն ազգային կեանքը շատ փոքր ուշադրութիւն է պրաւած. երրորդ և գլխաւորապէս այն պատճառով որ եւրոպացոյց ամենաբնաւոր գրուածներն անգամ պարունակում են իւրեանց մէջ բազմաթիւ սխալներ, անհիմն կարծիքներ, եզրակացութիւններ և այլն:

Եթէ մենք ուզենայինք մի առ մի յիշել այստեղ նոյն իսկ գլխաւոր աչքի ընկնող սխալները, մենք ամբողջ օրեր պիտի խօսէինք, ամբողջ հատորներ պիտի գրէինք և այնու ամենայնիւ մի այսպիսի աշխատանք հազիւ թէ այնքան օգտակար լինէր որքան առաջին հայեացքից գուցէ թվում է: Սորա փոխարէն ես աշխատեցի այդ բոլոր սխալները մի սխտեմի բերել, մատնանիշ անելով այն սկզբնական պատճառների վրայ, որոնցից ծագում են այդ սխալները: Եւ այս կերպով որ ճանապարհորդի գրուածքը և ձեռք առնելու լինիք, դուք կարող էք վերածել նորա մէջ պատահած սխալները, թիւր կարծիքները այն չորս պատճառներից մէկին, որ իսկոյն պատիւ կ'ունենամ յիշելու:

I. Առաջին պատճառը, որ ամէնից առաջ աչքի է ընկնում, այն է, որ Հայաստանի մէջ ճանապարհորդողները տեղեկ չեն այն ազգերի լեզուին որ իւրեանց հետազոտութիւնների առարկայ են շինում:

Այդ պահասութիւնը նախ և առաջ երևան է գալիս տեղերի, գիւղերի, գետերի նաեւ քաղաքների, տեղական բերքերի և այլն առնունների մէջ: Մի զարմանալի և միանգամայն ծիծաղաշարժ երևոյթ է, թէ ինչպէս այս հարցերում շատ անգամ հետագայ ճանապարհորդը նախընթաց ճանապարհորդի հետ բանակուի և մտնում, ուղղում է նորա սխալը հաստատ մնալով այն արտասանութեան վրայ, որ նշանակուի է իւր տետրի մէջ, և հետաքրքրականն այն է որ յաճախ ինքն էլ է սխալվում: Այսպէս օրինակ մեր հռչակաւոր Տաթեւայ վանքը պարոն Եօիսը անուանում է Դաթիֆ, ռուսական 10 վերստական քարտէզը Տատիվ, Աբխիսը կոչում է Տատիէֆ, Պետցօլը՝ Տատիեվ, այն ինչ այդ վանքը, ինչպէս ձեզ յայտնի է, իսկապէս կոչվում և գրվում է Տաթեւ:

Ես թոյլ կը տամ ինձ այստեղ մի ուրիշ օրինակ առաջ բերելու, որ գուցէ աւելի կը հաստատէ թէ ինչ qui pro quo՝ ների առիթ է տալիս լեզու չիմանալը: Այս օրինակը ես առաջ կը բերեմ մեր եղբայրակից վրաց ազգի լեզուից: Ահա ինչ նկատողութիւն ենք տեսնում մենք

Հաքսոհաուզէնի «Transcaucasia» գրքում: «Մամադադէլ վրացերէն նշանակում է տանուտէր, գիւղի գլուխ, այն ինչ մամաձադէլ նշանակում է շուն»: Պէտք է ասել որ մամա վրացերէն նշանակում է — հայր, սախլի — տուն, ուրեմն մամա սախլիսի կամ մամա սախլի նշանակում է տան, գիւղի գլուխ, այն, ինչ որ մենք ասում ենք տանուտէր, իսկ մամաձաղլի մի շատ տարածուած հայհոյանք է, որ ուղղում են դէպի այն անձը, որի հայրը իբրեւ թէ շուն է: Պ. Հաքսոհաուզէնի ականջին այդ երկու բառն էլ միատեսակ են հնչել և նա գալիս է ի հարկէ այն եզրակացութեան որ, թէ տանուտէրի և թէ շան անունը նոյնահնչիւն են այն պատճառով, որ ինչպէս շունը պահպանում է տունը, այնպէս էլ տանուտէրը պահպանում է գիւղը:)

Լեզուին տեղեակ չլինելով ճանապարհորդները ստիպուած են ժողովրդի հետ ծանօթանալ, նորա հետ յարաբերութիւններ ունենալ, նոյն իսկ աղբիւրից քաղել իւրեանց տեղեկութիւնները, թարգմանիչների բերանով, և դուք կը համաձայնէք ի հարկէ, որ այսպիսի դէպքում շատ բան կախուած է նոյն իսկ միջ-

նորդի անձնաւորութիւնից՝ նորա կրթութեան
աստիճանից, ազգութիւնից և այլն... Այսպէս
օրինակ երեք երևելի գերմանական ճանապարհ-
հորդներ՝ բանաստեղծ Բողէնշտէտը, գիտնական
Հարստհաուզէնը և սրօժեհօր Պարրոտը մեր
անմոռանալի Խաչատուր Աբովեանի միջնորդու-
թեամբ են ծանօթացել Հայոց ազգի հետ և
նորա աւելի ճիշդ և ուրեմն աւելի լաւ կար-
ծիքներ են յայտնում մեր ազգի մասին։ Բայց
ճանապարհորդների մեծ մասը գտնուեալ այն
բարեբաղդութիւնից՝ բանիմաց մարդկանց միջ-
նորդութեամբ իւրեանց գործը առաջ տանել
և նորա ճանապարհորդում են հասարակ մարդ-
կանց իւրեանց օգնական առնելով։ (Թէ ինչպէս
են այդ մարդիկը սովորաբար թարգմանում,
մի գեղեցիկ օրինակ ներկայացնում է մեզ Պեա-
յօլը)։

Երբ այդ Պեայօլը կամենալով այցելել
Անիի աւերակները բազմաթիւ ուղեկիցներով
անցնում է տաճկաց սահմանը, նորան հան-
դիսաւոր կերպով ընդունում է սահմանի
գլխին գտնուող տաճիկ ձիաւորներէ մի խումբ։
Պեայօլին խորհուրդ են տալիս մի քանի խօսք

ասել և նա յայտնում է որ շատ երջանիկ է մեծ
Սուլթանի երկում գտնուելով, որին Աստուած
թող երկար կեանք պարգևէ։ Նորա ուղեկից-
ներից մէկը թարգմանում է այդ խօսքերը
հայերէն, իսկ հայը տաճիկերէն։ Պեայօլը ինքը
գարմացած էր մնացել լսելով թէ նորա երկու
խօսքը ինչպէս երկար զարդարուն ձառ է դար-
ձել։ Բայց պատահում է ի հարկէ որ թարգ-
մանիչը ճանապարհորդին ամենայն ինչ հաղոր-
դում է ուրիշ բերանից, բացի այն դուցէ ինչ
որ վերջինս ասում է։)

II. Մի երկրորդ պատճառ կարող է համա-
րուիլ այն հանգամանքը որ իւրաքանչիւր ճա-
նապարհորդ իւր ուղևորութիւնից առաջ կար-
դում է այն բոլորը, ինչ որ զրել են իւր հե-
տազօտելիք երկրի և ժողովրդի մասին նախն-
թաց ճանապարհորդները։

Հասկանալի է որ նախնթաց ճանապար-
հորդների նկարագրութեանց ընթերցումը ունի
իւր կարևորութիւնը, հէնց այն պատճառով
որպէս զի մարդու մէջ ցանկութիւն ծնի այս
կամ այն երկիրը հետազօտելու, սակայն այդ
ընթերցանութեան վնասները շատ բազմա-

թիւ են. մարդուս դատողութիւնը կաշկանդ-
վում է, նա իրերէ վերայ անկախ կերպով չէ
նայում այլ ուրիշն աչքով, նա կանխակալ
կարծիքներ ունի:

Այդ երևում է մանաւանդ այն կարծիք-
ների մէջ որ ճանապարհորդը յայտնում է մի
ազգի բարոյական կողմերի մասին. ամենայն
հետագայ ճանապարհորդ մասնանիշ է անում
այն պակասութիւնների և այն լաւ կողմերի
վերայ, և այդ բաները հաստատելու նոր ա-
պացոյցներ բերում ինչ որ արդէն յայտնել են
նախընթաց ճանապարհորդները:

Մենք այստեղ առաջ կրբերենք մի ե-
րեւի ճանապարհորդի կարծիք որ ցոյց է տա-
լիս այս մետոդի պակասութիւնները՝ յիշելով
միւսին ժամանակ թէ ինչ կերպով պէտք է
օգուտ քաղել նախընթաց ճանապարհորդների
դրուածներէց:

Երբ ես մտադիր եմ մի երկրում ճանա-
պարհորդել, երբէք զբքերից չեմ ուսումնա-
սիրում այդ երկիրը: Ես չեմ ուզում որ ինձ
վրայ ազդեն ուրիշների գաղափարներն և կար-
ծիքները, որպէս զի կանխակալ կարծիքներով

չնայեմ իրերի և զանազան հարցերի վերայ: Այդ
ունի իւր լաւ և իւր վատ կողմերը. ես աւելի
ազատ, աւելի ուղիղ եմ նայում շուրջս, իմ
կարծիքները անձնապէս առնելով աւելի ինք-
նուրոյն և ճիշդ են, բայց ի հարկէ իմ աչքի
տակից փախում է շատ բան, որի վրայ եթէ
ուշադրութիւնս կանխապէս դարձրած լինէր, ես
կը հետազօտէի. իմ նկարագրու թիւններին սլա-
կասում է կրիակաւ և լիակատարութիւն: Երբ
ես վերադառնում եմ, սկսում եմ գրել թարմ
տպաւորութիւններով և հայեացքներով: Յե-
տոյ միայն սկսում եմ հետազօտել երկիրն ու
ազգը և կարդում եմ այն, ինչ որ ուրիշները
տեսել, հետազօտել, ժողովել են և իմ ձեռա-
գրին աւելացնում եմ հարկաւոր նկատողու-
թիւնները:»

Մեր կարծիքով, եթէ ճանապարհորդը
ուզում է մի ազգի մասին իւր կարծիքը յայտ-
նել, նորա հասարակական և քաղաքական դրու-
թիւնը ճշգրիտ բնութենել և նորա նշանակու-
թիւնը ապագայում հաւանական կերպով որո-
շել, նա պէտք է ուսումնասիրէ այդ ազգի
պատմութիւնը որովհետեւ մի ազգի պատմու-

Թեան արժէքն այն է որ, նա ցոյց է տալիս նորա կեանքի զանազան կերպարանափոխութեանց մէջ մնայուն և յարատև ուղղութիւն, նորա բնաւորութիւնը, որ ոչ միայն անցեալն է հասկանալի կացութեանում մեզ, այլ և թոյլ է տալիս մի պարզ հայեացք ձգել ապագայի վրայ: Եւ փառք Աստուծոյ եւրոպական գրականութեան մէջ բաւական նիւթեր կան մեր ազգի պատմութեանը ծանօթանալու, բայց դժբաղդութիւնն այն է որ համարեա թէ, ոչ մի ճանապարհորդ չէ ուսումնասիրել մեր անցեալը: Մենք հազարաւոր օրինակներ կարող էինք բերել հաստատելու համար թէ պատմութեան տեղեակ չլինելն ինչ սխալ մոլար կարծիքների է առիթ տուել մեր ազգի մասին. թոյլ տուէք ինձ բաւականանալ միայն մի կարծիք առաջ բերելով այստեղ:

Բողէնշտէտը իւր Tausend und ein Tag im Orient գրքի մէջ ի միջն այլոց ասում է թէ՝ Հայոց և ռուսաց եկեղեցու մէջ եղած տարբերութիւնը այնքան չնչին է, որ ռուսաց համար դժուար չի լինիլ հաւատափոխութեան գործը հայոց նահագններում կարճ ժամանակում գլուխ բերել:

Այս կարծիքը ջրել շատ դիւրին է.

1) Շատ հեշտ է ապացուցանել որ յիշեալ երկու եկեղեցեաց մէջ եղած զանազանութիւնը շատ աւելի նշանաւոր է քան թէ երևում է պ. Բողէնշտէտին:

2) Եթէ մինչև անգամ ենթադրելու լինիք որ զանազանութիւնը արդարև չնչին է, այնուամենայնիւ դորանից չի հետևում որ միութիւնը կարճ ժամանակում կարող է գլուխ դալ: Բաւական է նաև մի փոքր պատմութեան հետ ծանօթ լինել որ մարդս այն եզրակացութեան դայ, որ մինչև անգամ շատ մօտիկ դաւանութիւններ կարող են դարերով միմեանց կողքին գոյութիւն ունենալ առանց միանալու. վկայ Անգլիան, Ամերիկան, Զուիցերլան և նոյն իսկ Գերմանիան:

3) Երջապէս պ. Բողէնշտէտը ծակ մարգարէ է հանդիսանում. յիշեալ խօսքերը պ. Բողէնշտէտը ասել է 28 տարի առաջ և հաւատափոխութեան գործը բաղդաւորապէս ոչինչ արդիւնք առաջ չէ բերել: Ահա ձեզ վերջին տարիների թուանշանները որ հանած ենք ռուսաց սինոդի հաշիւներից.

Ընդունել են յոյն—ռուսական դաւանութիւնը կամ, ինչպէս հաշիւները ասում են, կցորդուել են ուղղափառութեան:

1872-ին=13 հայ, 1873=7, 1874=11, 1875=7, 1876=8 1877=6:

III. Մի երրորդ պատճառ կարող է համարուիլ այն հանգամանքը որ ճանապարհորդները շատ ընդարձակ նպատակ են դնում իրանց և շատ փոքր ժամանակ գործ դնում այդ նպատակն իրագործելու:

Նոքա ամենայն ճիգ թափում են որպէս զի իւրեանց ընթերցողներին ներկայացնեն երկրի լիակատար պատկերը: Նոքա աչքի տակից չեն թողնում և ոչ մի հետաքրքրական առարկայ առանց նկարագրութեան և մի առանձին պատիւ են համարում իրանց համար այն բոլորը նկարագրելու, ինչ որ արդէն նոցա նախորդներն արել են, առանց ամենեւին քաշուելու թէ արդեօք նորանոր փաստեր են առաջ բերում թէ ոչ:

Երբ, օրինակ, բոլոր գերմանացի ճանապարհորդները Վովկասի գերմանական զաղթականութիւններն են նկարագրում, այդ շատ հաս-

կանալի է և ոչ դրին իրաւունք չի տալիս յանդիմանելու նոցա: Բայց երբ ճանապարհորդներին մեծամասնութիւնը նկարագրում է մի երկրի թէ բնութիւնը և թէ ազգաբնակչութիւնը — աշխարհագրական դրութիւնը, լեռները, գետերը, կենդանական, բուսական և հանքային թաղանթութիւնը — երկրի մէջ եղած բոլոր ազգութիւնները, նոցա բնակարանները, բերքերը, հազուադէպ, ապրելու եղանակը, լեզուն, բնաւորութիւնը, գերդաստանական կենսքը, հասարակային յարաբերութիւնը, ազգի անցեալը, ներկան, պատմական նշանակութիւնն ապագայում — դա մի այնպիսի աշխատանք է որ առանձին մարդու նյութերից բարձր է և կամայ առկամայ տանում է նորան դէպի անձնորոշութիւն, վայրարանութիւն և ուրիշ այդպիսի գեղեցիկ յատկութիւններ:

Գերմանիայում մի սուրբ է եղել երբեքն Ս. Դունտտան անունով որ մի խորը քաղաքացի է և երևելի աստուածաբան էր և միևնոյն ժամանակ մի շատ լաւ նալբանդ, զանդակներ ածող և կանանց շորեր կարող: Ս.յդ ժամանակները անդառնալի կերպով անցել են, այժմ աշ-

խատանքի բաժանման դարն է) Հէնց այս իսկ պատճառով թէև ճանապարհորդները ամէն բանի ձեռնամուխ են լինում, սակայն իւրաքանչիւրը նոցանից այն բանի վրայ ուշադրութիւն է դարձնում, աւելի լաւ կերպով այն բանն է հետազօտում, որի համար նա աւելի լաւ է պատրաստուած իւր նախկին պարապմունքով և իւր ընդունակութիւններով:

Այսպէս օրինակ Բօդէնշտէտը ամէն բանից առաջ բանաստեղծ է և բոլոր արեւելեան ազգերի վերաբերութեամբ նորա գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է ազգի բանաստեղծական կողմի վերայ — նորա Tausend und ein Tag im Orient լինէ Միրզա Շաֆիի բանաստեղծութիւններով:

Պ. Հաքտտհաուզէն պատմութեամբ սնած և կրթուած մարդ է և հիւանալի աչք ունի ամէն բան դիտելու և ձիրք այդ բոլորը նկարագրելու, — նորա գլխաւոր արժանաւորութիւնն այն է որ քննում է գերդաստանի և համայնքի կեանքը:

Դիւբուա դը Մօնպերէօն շատ լաւ հնագէտ է, Պետցօլը հիմնաւոր գիւղատնտես և այլն:

Այստեղից պարզ երևում է որ իւրաքանչիւր ճանապարհորդ պէտք է մի որոշ ուղղութիւն ունենայ իւր հետազօտութիւնների մէջ, իւր նկարագրութեան ասպարէզը սահմանափակէ, որով և անմիջապէս երեան կուգան աշխատանքի բաժանման բոլոր առաւելութիւնները: Այս կերպով իւրաքանչիւրը կարող կը լինէր իւր ասպարէզի մէջ, իրան ընտանի գիտութեան մէջ, շատ օգտուէտ գործ կատարել և իւր լրման ընդհանուր գանձանակի մէջ դնել. բացի այդ շատ աշխատանք և ժամանակ կը խնայուի:

Վերջին հանգամանքը, ժամանակը մանաւանդ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև ճանապարհորդների մեծ մասը մինչև այժմ համեմատաբար քիչ միջոց են ֆնացել մեր հայրենիքում:

IV. Զորքող և վերջին պատճառը կարող է համարուիլ մի հանգամանք որ շատ ծանրաշիւ նշանակութիւն ունի, բայց որի վրայ ես չեմ կարող այստեղ երկար կանգնել: Ահա այդ հանգամանքը.

Ամենայն գիտնական որ ճանապարհորդում է

Ռուսաստանում, կամ նորա թաղից կախումն ունեցած երկրներում, կարող է համոզուած լինել որ տէրութիւնից հովանաւորութիւն և լաւ վարմունք կը գտնի: Տեսէք թէ ինչ է ասում այս հանգամանքի մասին Պետցօլդը իւր գրուածքում. «Այլ որ ուզում է կովկասում ճանապարհորդել և մի դիտնական կամ որեւէ ուրիշ օգտակար նպատակ ունի, լուսաւորուած և բարեացակամ տէրութիւնը անկասկած իւր օգնութիւնը կը հասցնի նորան և այնպիսի հեղինակութիւն կը տայ նորան որ կարողանայ հրամայիլ: Այն ժամանակ այս ճանապարհորդի վրայ նայում են այնպէս իբրեւ թէ նա տէրութեան գործքերով է ճանապարհորդում և տէրութիւնը անհետացնում է ձեռքից եկածի չափ այն բոլոր խոչընդոտները որ կարող են նորան պատահել, ամենայն առաւելութիւն արվում է նորան, ամէն ծառայող աշխատում է նորան օգտաւէտ լինել, ծառայել նորան, որովհետեւ այդպէս է հրամանը»:

Այսպէս ուրեմն տէրութեան գործքերով ճանապարհորդողը իրան տուած պաշտօնական բնաւորութեամբ մեծամեծ առաւելութիւններ

ունի. բայց ով է կարող համարել այն բոլոր փնասները որ հէնց այդ պատճառով այդպիսի ճանապարհորդի համար են ծնում:

Ամիջական հետեանքն այն է որ ժողովուրդը այսպիսի ճանապարհորդին տէրութեան ծառայող, չինս վնի կ է համարում:

Այսպէս օրինակի համար Հաքատհաուզէնը պատմում է հետեւեալը. «Երբ ես մի քանի բանիմաց անձինքների հետ միասին, ի միջեւ այլոց և ոստիկանապետի հետ, ուզում էի Երևանի նահանգի երեկոյն ջրանցքների սիսակը ուսումնասիրել և նոյն իսկ պ. Արովեանը թարգմանչի պաշտօնն էր կատարում, ժողովուրդը սկսեց մտածել որ ես երեւի մի գաղտնի յանձնարարութիւն ունիմ քաղաքի հանգամանքները քննելու և իմ վճիռը տալու այն զանգաւանների մասին որ ժողովուրդը վերջին ժամանակ տուել է տէրութեան. ես քանիցս անգամ բողոքեցի այդպիսի կարծիքի դէմ, համոզելով որ ես մի պարզ ճանապարհորդ եմ որ ամենայն բան ուզում է տեսնել. բայց բոլորն ի վեր էր. ժողովուրդն հաստատ համոզուած է որ ես մի գաղտնի պաշտօնական յանձնարարութիւն ունիմ գուցէ անմիջապէս նոյն իսկ կայսրից»:

Մի քանի աւելի հետաքրքրական դէպքեր պատմում է պարոն Պէտցօլդը. «Ինձ շատ անգամ պատահել է, ասում է նա, որ ես իբրեւ իմ ուղեկիցների կարգում բարձրաստիճան անձն ստիպուած էի մի քանի ծէսեր կատարել. երբ հասնում էի մի գիւղ՝ ճանապարհի գլխին հաւաքուած ժողովուրդը ապաստում էր ինձ. ես անպատճառ պէտք է նորան հետեւեալ հարցերը առաջարկէի. — «Ինչպէս էք, զո՞հ էք դուք, արդեօք զանգատ ունի՞ք»: Եւ պատասխանը միշտ լինում էր «Շատ շնորհակալ ենք, մենք զոհ ենք և ոչինչ զանգատ չունինք»: «Բնական է, աւելացնում է Պէտցօլդը, որ խելք չէին անիլ եթէ այլապէս պատասխանէին, որովհետեւ իմ ուղեկիցների մէջ անկասկած այնպիսի աստիճանաւորներ կային, որոնց վրայ նոքա զանգատելու շատ բան ունէին»:

Մեր խնդրից դուրս է ցոյց տալ թէ ինչ նշանակութիւն ունի այդ բանը: Նոյն իսկ Պետցօլդը ասում է որ նա ամենայն տեղ նկատել է որ ժողովուրդը աստիճանաւորից քաշվում, հաւատ չի բնծայում նորան, և այլն: Այդքան միայն կ'ասենք, որ եթէ ժողովուրդը ճանապարհ

հորդին չինոյնիկի տեղ է բնդունում, այդ չէ կարող նպաստաւոր լինել նորան որ ուզում է մի ազգի ներքին կեանքը ուսումնասիրել:

Մենք անհրաժեշտ համարեցինք այս կարճաւոյ տեսութեամբ պարզել թէ որպիսի աննպաստ հանգամանքների ներքոյ են գտնվում Հայաստանի ճանապարհորդները, բայց և այնպէս հին քաղաքակիրթ ազգ լինելով մենք այնպիսի յատկութիւնների տէր ենք, որոնք լուսաւորուած օտարի աչքից չէին կարող վրիպել: Այժմ ես առաջ կը բերեմ օտարների կարծիքը մեր մասին, գլխաւորապէս աչքի առաջ ունենալով այն եւրոպացոյ, որոնք գուշակել են մեր ապագային:

Ահա ինչ գոյներով է նկարագրում և ինչ կարծիք է յայտնում մեր ազգի մասին անցեալ 18-րդ դարու գիտնական Ֆրանսիացի պ. Օլիվիէն իւր «ճանապարհորդութիւն դէպի Օսմանեան կայսրութիւն, Եգիպտոս և Պարսկաստան» վերնագրով եռահատոր գրքի մէջ:

«Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերն են ամենամեծ ասուտուր ունեցողները և միևնոյն

Ժամանակ այդ գործը ամենից աւելի հմուտ-
թեամբ առաջ տանողները: Նոքա համբերող
են, խնայող ու անխոնջ. նոքա ճանսպարհոր-
դում են Ասիայում և Հնդկաստանում, նոքա
խանութներ և մարդիկ ունին ամէն տեղ: Հայոց
մեծ մասը մեքենական արհեստներով են պա-
րապում: Նոքա սեղանաւորներ են, կապալառու
և փաշաների ու ուրիշ մեծամեծ անձինքների
գործակալներ: Նոքա մեղադրում են իբրև թէ
ոչինչ միջոց չեն խնայում հարստանալու հա-
մար և թէ երբ կարող են խաբում են ապրանք-
ների մէջ: Սակայն պէտք է խոստովանել, որ
ձգտելով ձեռքից եկածի չափ շատ փող աշ-
խատել, Հայերը, շատ սակաւ է պատահում, որ
ճիշդ չկատարեն իւրեանց պարտաւորութիւն-
ները և ճիշդ են կատարում իւրեանց խոստ-
մունքները:

Հայերը խիստ են իւրեանց վարքութեամբ
մէջ, ճշտութեամբ պահպանում են իւրեանց
հաւատի պատուէրները, ագէտ են և նախա-
պաշարուած. նոքա պակասում է միայն կրթու-
թիւն և մի տէրութիւն որ այնքան ճշտող չլի-
նէր որքան տաճկականը, աւելի արդար լի-

նէր, որպէս զի Հայերը վերին աստիճանի յար-
գելի ազգ զառնային:»

Ահա ինչ է գրում հայերի մասին պ.
Գամբան, որ 1820 թուականին Ֆրանսիայի
հիւպատոս էր Քիշլիսում:

Գովաբանելով հայկական հիւրասիրութիւնը
նա շարունակում է. «Եթէ այս պատկերի վրայ
աւելացնենք պարզ ճաշակ, խիստ խնայողու-
թիւն, զարմանալի կանոնաւորութեան ոգի, մեծ
ընդունակութիւն աւելտրական գործերում, մենք
նկարագրած կը լինինք Հայերի լաւ կողմերը:
Գուցէ ոչինչ հակադիր պատկեր ներկայացնելու
չունենայինք, եթէ Հայերը, անկախ ազգ կազ-
մելով, միշտ խաղաղ գրութեան մէջ ապրած
լինէին և կառավարուէին իւրեանց սեփական
օրէնքներով, բայց հրէաների պէս կապուելով
իւրեանց պատմական յիշատակներով աշ-
խարհի սկզբի հետ, նոքա պէս ցրուած լինե-
լով բոլոր Ասիայում, նոքա միշտ ենթարկուած
են եղել բռնակալ տէրութիւնների, հպատա-
կուած լինելով Տաճկաստանում, հին Հայաս-
տանում, բոլոր Պարսկաստանում տարբեր հա-
ւատի տէրերի, որոնք ուրիշ առաջնորդ չեն

ուանցել բայց եթէ իւրեանց կրքերը, և ոչ ուրիշ օրէնք բայց եթէ իւրեանց կամքը:

Նոցա շքեղ ասրուտոր, հարստութիւնները կարող էին գայթակղեցնել իւրեանց բռնակալներին, և նոքա յիրաւի դիպում էին գանձեր և ժլատ էին: Մի անգոյշ խօսք, մի անկեղծ կարծիք կարող էր յաճախ կորցնել նոցա — նոքա լուր և երեսպաշտ դարձան: Երախտագիտութիւնը դէպի իրանց պատուազուրկ եղած բարերարները կարող էր փնտսել իրանց, նոքա երբեմն ապերախտ են գտնուած: Մահմետական երկրներում չկարողանալով մեծամեծ պաշտօնների ու պատիւների հասնել, վաստակելու սէրը նոցա գործունէութեան միակ շարժառիթը դարձաւ:

Սակայն, ինչպէս վերելք յիշեցինք, Գամբայի կարծիքով եթէ այդ ազգը անկախ կեանք վայելէր և իւր օրէնքներով կառավարուէր, այս պակասութիւնները բոլորովին անդի չէին ունենալու:

Ահա ինչ է ասում ամերիկական միսիօնար պատուիրակայտը Հայերի մասին: Պէտք է նախապէս նկատել որ այդ պարոնը երկար տա-

րիներ ապրել է Տաճկաստանում բողոքականութիւնը տարածելու համար և առանձին պատճառ չունի Հայերից դո՛հ լինելու, որովհետեւ այդ ազգը այնքան հաւատարիմ է իւր հաւատին:

Աշխարհիս երեսին եղած Հայերի թիւը կարելի է երեք միլիօն համարել: Ահսից աւելին բնակում են Տաճկաստանում: Շատերը ապրում են Ռուսաստանում, մանաւանդ Վրաստանի նահանգներում, շատ Հայեր կան նոյնպէս և Պարսկաստանում:... Ամենայն տեղ ուր գտնվում են նոքա, համարուած են ճարպիկ և բանիմաց մարդիկ և բոլորեքեան համաձայն են և խոստովանում են որ նոքա հասարակ խելքի տէր մարդիկ չեն:

Տաճկաստանում նոքա աւելի բարձր են հանդիսացել քան շրջակայ ազգութիւնները իւրեանց առետրական գործունէութեամբ և այն ընդունակութիւններով որ ունին դէպի մեքենական արհեստները: Գլխաւոր վաճառականները Հայերն են ինչպէս և բոլոր մեծ սեղանաւորները և դուր կարող էք համոզուած լինել որ կը գտնէք նոցա ամէն մի ձեռնարկութեան և գործի պա-

րագլուխ, որ մասնագիտական պատրաստութիւն է պահանջում:

Նոքա տաճկի հաստատամտութիւնը ունին առանց նոցա անշարժութեան, նոքա յոյնի նուրբ և թափանցիկ միտքն ունին, առանց նորա թեթեւամտութեան, միով բանիւ նոքա Արեւելքի Անգլո — Սաքսոնացիքն են:» Դուք զիտէք, պարոններ, որ ամենամեծ գովեստը որ մի անգլիացի կամ ամերիկացի կարող է անել՝ այդ այն է որ համեմատի իրեն հետ, իւրեան հաւասար համարի, և այդ գովեստին մենք արժանի ենք գտնուել:

Մի ուրիշ ազգ, որի հետ երբեմն համեմատում են մեզ, Զուիցերացիքն են: Այսպէս օրինակի համար Փրանսիացի հռչակաւոր բանաստեղծ Վամարթինը ճաճկա - հայերի վրայ խօսելով ասում է հետեւեալը. «Հայերը Արեւելքի Զուիցերացիքն են, նոցա պէս աշխատասէր, հանդարտ, կանոնաւոր, բայց նոցա պէս էլ հաշուող և անյաղ»:

Երանի թէ մեր բոլոր պակասութիւնը այն լինէր որ զուիցերացիք պէս հաշուող և անյաղ լինէինք. մեր ճաճկաստանի եղբայրները հաշիւ

թէ դժգոհ լինին հռչակաւոր բանաստեղծի պարտաւանքից. ցանկանք նոցա միայն որ կիսով չափ զուիցերացիք նման անյաղ լինին իրանց համար քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերելու:

Բայց պէտք է նկատենք, որ առաջին հայադէտներից մէկը՝ պ. Գիւլօրիէն, համաձայն չէ Վամարթինի կարծիքին: Սակայն օխրելու պատճառ չունինք. նա մեզ համեմատում է մի այլ ազգի հետ, որ նոյնքան յարգելի ու համակրելի է: Ահա նորա խօսքերը. «Ասում են, որ Հայերը Արեւելքում նոյնն են ինչ որ Զուիցերացիք Արեւմուտքում, աւելի արդար կը լինէր Զուիցերացիների հետ համեմատել նոցա — նոցա մէջ նկատվում է նոյն յարատեւ բայց հանդիստ դործունէութիւնը, նոյն ձգտումը հարստութիւն ձեռք բերելու, թէև դա մի փոքր բան լինէր նոյն արհամարհանքը դէպի արտաքին փայլը: Բոլոր նոցա յառաջադիմութիւնները, որ կատարվում են անդորրութեան մէջ, անյայտ են Կերոպային, ուր չեն հասնում նոցա զբքերը և պարբերական հրատարակութիւնները»:

Շատ ցաւում եմ որ Ժամանակի սղութեան

պատճառով չեմ կարող առաջ բերել այս-
տեղ բարոն Առգուստուս Հաքստհաուզէնի Հայոց
կեանքի հիանալի նկարագրութիւնը: Այսքանս
բաւականանանք միայն ասելու որ իւր երեւելի
երկհատոր ճանապարհորդութեան յառաջա-
բանի մէջ իւր խորիմաստ հետազոտութիւն-
ների զլիսաւոր արժանաւորութիւնն այն է հա-
մարում, որ նորան յաջողել է մատնանիշ անելու
հայ ազգի ապագայ նշանակութեան վրայ Ա-
րեւելքում:

Ահա նորա բուն խօսքերը: «Ահա երկու
առարկայ, որոնք արժանի են աւելի մեծ ուշա-
դրութեան և աւելի մանրամասն հետազոտու-
թեան, նախ այն նմանութիւնը և ըստ երևու-
թին նաև ազգակցութիւնը որ երևում է Օսէթ-
ների սովորութիւնների ու կենցաղավարութեան
և հին Գերմանացոյ մէջ և ապա այն ծան-
րակշիռ դիրքը որ ներկայումս բռնում է Հայոց
ազգը: Բոլոր նշաններից երևում է որ հէնց այս
ազգը աստուածային տեսչութեամբ ընտրուած է
իբրև միջնորդ քրիստոնէութիւնը և քաղաքա-
կրթութիւնը տարածելու Արեւելքում: Տարակոյս
չկայ որ մեծ պատմական համաշխարհական

նշանակութիւն ունի այն հանդամանքը, որ այս
քրիստոնեայ ժողովուրդը ցրուած է մի մեծ տա-
րածութեան վրայ, Մարօկկոյից սկսած մինչև
Չինաստան և միևնոյն ժամանակ նորա բոլոր ան-
դամները կապուած են միմեանց հետ հասա-
րակական, քաղաքական ու կրօնական կապերով
և մի ազգային միութիւն են կազմում:

Պ. Հաքստհաուզէնի գրուածը կարող է մի
դասական գրուածք համարուիլ Հայերի և Հայոց
կեանքի մասին: Ես թոյլ կը տամ ինձ մէջ բե-
րել մեր երջանկայիշատակ Ներսէս Կաթողի-
կոսի բարոն Հաքստհաուզէնին շնորհած կոն-
դակը: Այդ հետաքրքրական, նոյն իսկ կաթողի-
կոսի ձեռքով գրած կոնդակը ցոյց կը տայ մեզ
թէ Ներսէս Աշտարակեցու համարմունքը գէպի
բաշոն Հաքստհաուզէնը և թէ ընդհանրապէս
նորա հայեացքը օտար ճանապարհորդների գրա-
ների մասին:

Այս կոնդակի բնագիրը ի հարկէ գրաբար է
եղած. իսկ իմ աշխարհաբար թարգմանութիւնը
գերմանական թարգմանութիւնից է, ուրեմն գե-
ղեցկութեան 3/4 մասը կորած պէտք է հա-
մարել:

«Ներսէս, ծառայ Յիսուսի ֆրիստոսի և Աստուծոյ ողորմութեամբ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Պատրիարք Սուրբ Էջմիածնայ Աթոռի, բարեսիրտ և զխնական բարօն Ֆօն Հաքատհանուգէնին:

«Հետեւելով մեր Փրկչի պատուիրանին, որ հրամայում է մարդու հետ հանդիպելիս, ի նշան սիրոյ, խաղաղութիւն ցանկալ, պարտաւոր եմ և ես նախ խաղաղութիւն և բարիք ցանկալ քեզ և ապա յայտնել իմ սմենամեծ շնորհակալութիւնը այն զեղեցիկ և ճշգրիտ տեղեկութիւններին համար, որ դու հաղորդել ես որպէս ռուս-կովկասեան նահանգների և նոցա բնակչաց մասին, նոյնպէս և Հայոց ազգի վրայ: Ես ինքս այն երկրումն եմ ծնուած. շատ բան տեսել եմ, շատ բան էլ կայ որ լսել եմ և յաճախակի շատ զարմանում էի եւրոպացի ճանապարհորդների նկարագրութիւնների վրայ, որոնք առանց որեւէ հիմնաւոր տեղեկութիւնների ունենալու խօսում էին ամենայն բանի վրայ և իրանց առասպելներով ոմանց զարմանք էին պատճառում, իսկ միւսներին միանգամայն սխալ դատարար էին տալիս այս երկրների մասին: Իսկ

դու, բարօն, քո բոլոր հետազօտութիւնների մէջ որոնում էիր ճշմարտութիւնը, կամենում էիր ամէն բան մանրամասնօրէն և հիմնաւոր կերպով խմանալ և քո բոլոր կարծիքների մէջ այս ազգերի մասին մի այնպիսի բուռն և բուն քրիստոնէական սէր ցոյց տուիր, որ ես սրբազան պարտաւորութիւն եմ համարում այս սակաւութիւն տողերով յայտնել քեզ իմ սրտագին շնորհակալութիւնը քո մարդասիրութեան, արդարադատութեան և այն պատրաստականութեան համար՝ որ դու յայտնում ես իմ ազգակիցներին օգնելու ամէն տեղ ուր կը պատահիս նոցա: (Ստորագրած)

Կաթողիկոս և պատրիարք ամենայն Հայոց
Ներսէս:

Պետ. 27 յունվ. 1844.

Ժեներալ Ժիլը խօսելով Հայաստանի մասին՝ բացազանչում է. «Հայաստան, մեծ անուն, մեծ յիշատակ անցեալ ժամանակների, մեծ տարր մի նոր ապագայի: Ով զիտէ, ասում է նա, թէ 50 տարուայ մէջ ինչ պիտի լինի այդ երկիրը ուր օր առօր անում է հայ ազգը, սերունդ տոկուն և լի ապագայով:»

Ահա ինչպէս են խօսում հայ ազգի մասին երկու անգլիացի գետնականներ՝ պ. Զէմն Բրայքը և կապիտան Բերնարին: Երկու գետնականներն էլ իրանց ճանապարհորդութիւնը յանձն առին սորանից մօտ երեք տարի առաջ և աւարտեցին, կարելի է ասել, անմիջապէս պատւիրազմից առաջ:

«Հայերը, ասում է Բրայքը մեր Լովկասեան ժողովրդի վրայ խօսելով, երկրի ամէնից եռանդոտ և ամենից աւելի աչքի ելեացող ժողովուրդն են: Վաճառականութեան մեծ մասը նոցա ձեռին է. նոքա ոչ միայն խանութի առուտուր ունին, այլ և մեծ առևտրական ձեռնարկութիւններ ևն յանձն առնում: Շատերը պետութեան ծառայութեան մէջ են և լաւ կեանք են վայելում: Իսկապէս ռուս աստիճանաւորների կէսը Անդրկովկասում հայեր են. (պարոն Երեցեանը հիմնուելով Լովկ. օրացոյցի վրայ՝ «Տիֆլ. Վեստ» տպած յօդուածում շատ աւելի փոքր քանակութիւն է ցոյց տալիս) նոցա մէջ կան շատ լուսաւորուած, շատ ընդունակ մարդիկ: հայի կրթութիւնը աճում է նորա նիւթական բարօրութեամբ, և այս տեսակի մարդկանց թիւը օրէցօր աւելանում է: Միով բանիւ, անկա-

րելի է հայերի համար չգուշակել մի երջանիկ ապագայ:»

Թուրքիայի հայերի վրայ տեղեկութիւններ ունենալու համար՝ պէտք է դիմել Բերնարի աշխատութեանը: Նա երկար ժամանակ մնաց Հայաստանի ղանադան քաղաքներում և շատ անգամ առիթ ունեցաւ տեսնուելու և խօսակցելու հայոց հետ: Նոքա ցոյց չէին տալիս անգլիացի ճանապարհորդին այն ծառայական շոգորթութիւնը, որով շրջապատում էին նորան թուրքերը, չէին համբուրում նորա ձեռքերն ու կրունկները:

Բրայքի նման նա համարում է հայոց խելացի, եռանդուն, ընդունակ նաև կրթուած ժողովուրդ: Ասիական ճաճ կաստանի նահանգներում, ասում է նա, հայերը քաղաքակրթութեան միակ ներկայացուցիչներն են:

Որպէս զի կողմնապահութեան մէջ չմեղադրեն ինձ ես առաջ կրբերիմ մի հայ հոյաւ կան կարծիք, որ յայտնում է հայերի մասին հեռեկալը. «Ժողովուրդը (այս խօսքերը դրուած են 1877 թուին), թէպէտ շատ խառնուած, մեծաւ մասամբ հայ և քրիստոնէայ է: Հայը

գլխաւոր տարրն է կազմում նոյն իսկ սահմանից (այսինքն ռուսաց սահմանից) այն կողմը, էրզրումի ճանապարհի վրայ. մի անխելք ու անբարոյական ժողովուրդ որ չգիտեմ ինչ անկախ թաղաւորութիւն է պահանջում, մոռանալով որ արդէն բազմաթիւ տարիներ պարապում է միայն վատութեամբ, գողութեամբ և ամէն տեսակ խաբէութեամբ: Ինքը պարսից, թուրքերի և ռուսաց հպատակն է և միշտ խոնարհ երկրպագու վերջին յաղթողին:» Այս խօսքերը 1877 թուին Իզմիրից գրուած են հռչակաւոր Վիտորէ Փրանսիացի գիտնականին. հեղինակը Journal positive-ի խմբագիր պ. Վիրուբոմէն է, որ ապրում է Ֆրանսիայում: Դուք տեսնում էք որ մինչև անգամ Փրանսիական քաղաքակրթութիւնը չի կարողացել մեղմացնել պարոն... օ՜հ ի բնածին կոպտութիւնը:

Դուք տեսնում էք որ ճանապարհորդները մատնանիչ են անում և մեր թոյլ կողմերի, մեր պակասութիւնների վրայ. բայց նոցա ամենքին մեր փոխարէն պատասխանել է դարուս ամենամեծ բանաստեղծ — Բայրոնը որ ասում է՝ «Դժուար է մի ուրիշ ազգ գտնել աշխարհիս երես-

սին, որի պատմական անցեալը այնքան քիչ արատաւորուած լինի յանցանքներով. հայերի գլխաւոր յատկութիւնները խաղաղական են, իսկ ակտները՝ այն բռնակալութեան հետեանքը, որի տակ հեծում են:»

Ինձ համար անկարելի է մի առ մի յիշել այն բոլոր կարծիքները որ յայտնել են մեր ազգի մասին. սակայն իմ առաջ բերած օրինակներից պարզ երեւում է որ այն օտարազգիքը որոնք առիթ են ունեցել մօտիկ ծանօթանալու մեր ազգին, գնահատում են նորա վսեմ արժանաւորութիւնները և գեղեցիկ ապագայ են դուշաւում նորան:

Այժմ ես կ'աշխատեմ ցոյց տալ թէ ինչ միջոցներ առաջարկեց մի մեծ պետութիւն ճաշկական Հայաստանի ապագայ վիճակը բարւոքելու համար. թէ ինչ հիման վրայ նա Հայաստանի համար ինքնավարութիւն էր պահանջում:

Այդ մեծ պետութիւնը ոչ Անգլիան էր, ոչ Ֆրանսիան, ոչ Գերմանիան, ոչ Աւստրիան և ոչ Ռուսաստանը. խօսքը 6-դ մեծ պետութեան մասին է, որի անունը ՄԱՄՈՒՆ է:

II.

Այն օրից որ հայկական խնդիրը յարու-
ցուեցաւ, ինչպէս բնական է, շատ բան գրուե-
ցաւ ու խօսուեցաւ նոյն խնդրի վրայ պարբե-
րական թերթերի և հրապարական ժողով-
ների մէջ. հայ լրագրութիւնը և եւրոպական
մարդասիրութիւնը ձեռք ձեռքի տուին և հա-
մամիտ ու համաձայն աղաղակեցին, թէ օսմա-
նեան կայսրութեան միւս հպատակ երկրների
հետ Հայաստանի վիճակն էլ պէտք է բարւոքել,
թէ սուլթանին հարկատու քրիստոնեայ ժողո-
վորդների հետ հայերի վրայից էլ պիտի թե-
թեանայ մահմետականութեան դարեւոր լուծը,
թէ հայերը պիտի վարձատրուին իրանց կրած
չարչարանքների համար և զոնեա ինքնավարու-
թիւն պէտք է ստանան: Եւ ի՞նչ բանի վրայ
էին հիմնում իրանց պահանջմունքը հայու-
թեան այս փաստաբանները. ի՞նչ փաստեր էին

առաջ բերում նորա քաղաքակիրթ աշխարհի
ուշադրութիւնն ու համակրութիւնը դարձնելու
հայ ժողովրդի վրայ, ինչով էին կամենում ազ-
դել եւրոպական քաղաքականութեան վրայ և
նորա որոշումներին հայութեան օգտին յարմար
ուղղութիւն տալ: Նորա ասացին ու կրկնեցին
թէ հայ ազգը աշխարհի ամենահին ազգերից
մէկն է, որ անթիւ քաղաքական յեղափոխու-
թիւնների դիմանալով՝ եկել հասել է մինչև
մեր օրերը. թէ այդ ազգը ունեցել է մի փա-
ռաւոր անցեալ, վկայ այն հոյակապ աւերակները
որոնք ծածկում են Հայաստանի դաշտերը. թէ նա
ունեցել է մի դասական լեզու և ճոխ զրակա-
նութիւն որ զնում հասնում է մինչև քրիս-
տոնէութեան առաջին դարերը, վկայ այն զրա-
ւոր յիշատակարանները որոնք գեղեցիկ լոյս են
տարածում ասիական աշխարհի վրայ՝ Ասո-
րեստանցիներից ու Բաբելոնցիներից սկսած մինչև
Թաթարներն ու Մոնղոլները. թէ այսօր իսկ
այդ ազգը՝ աշխարհի անդրանիկ քրիստոնեայ
ազգը, իւր խաղաղասէր ու աշխատասէր բնա-
ւորութեամբ, իւր քաղաքակրթական ընդունա-
կութիւններով մեծ յոյսեր է խոստանում. թէ

Նա արդէն յաջողեցաւ առաջացնել մի նոր լեզու և մի նոր զրականութիւն, որոնք հետը հետէ մշակուելու ու ճոխանալու վրայ են. թէ վերջապէս այդ ազգի կոչումն է քրիստոնէութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը տարածել արեւելեան ժողովուրդներին մէջ: Ապա ուրեմն այսպիսի ազգը չէ կարող բռնակալութեան շնորհի տակ մնալ, նա պէտք է մի ինքնաւրոյն ազգային ու քաղաքական մարմին կազմէ:

Այս կամ սորա նման փաստեր բերուեցան հայ ազգի իրաւունքները պաշտպանելու: Բերլինի դաշնագրու թիւերը ցոյց տուեց թէ ինչ կշիռ ունեցան այս բոլոր փաստաբանութիւնները: Ինքնախաբուծեան դառն բաժակը ամէնից առաջ և իմօտոյ ըմպեցին Եռսասնդնուպօլսի հայ պատրիարքարանի կողմից ուղարկուած պատգամաւորները: Ի՞նչ ցաւ պիտի գգային նոքա տեսնելով որ այն երկրի ներկայացուցիչը որի սահմանները հազիւ նշմարվում են եւրոպական քարտէզի վրայ, փոքրիկ Մօնտէնէզբօլի պատգամաւորը բարձրագլուխ մանում է բերլինի վեհաժողովը, մինչդեռ ինքեանք՝ հայ ազգի երեսփոխանները ղլխակոր սպասում էին զրանք

որ սղորմածութիւնը ներս հրաւիրէ նոցա: Ինչի՞նչ վասն զի Նիկոլայ իշխանի երեսփոխանը՝ հօր իւր իրաւունքներով, իւր ազգի պատերազմի դաշտում թափած արիւնով, համոզուած էր թէ իւր ձայնը լսելի պիտի լինի և քաղաքական ու թիւնից պիտի ստանայ ինչ որ հայ պատգամաւորները զուր սպասում էին ստանալ արդարադատ առեւտրի մարդասիրութիւնից:

Ոչ ոք չէ կարող հաստատել թէ աղնիւզ գաղթմունքները անմատչելի են քաղաքականութեանը, բայց մի բան կարելի է համարձակ ասել, այն է որ քաղաքականութեան մէջ գաղթմունքների վրայ միայն այն ժամանակ կարելի է յաջողութեամբ ներգործել, երբ ցոյց տրուի թէ պաշտպանուած զործը ոչ միայն ոչ ոքի համար վնասակար չէ, այլ ամէնի շահերին համաձայն է: Այս վերջին տեսակէտը իւրեան ուղեցոյց առնելով զործեց եւրոպական մամուլը, որի ընդհանուր կարծիքը ահա խոյն կ'աշխատում ամփոփել:

Հայաստան աշխարհը, որ այսօր երեք շրջակայ պետութիւնների՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի

տանի և թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ է գտնվում: միշտ և հանապազ երկպառակութեան առարկայ է եղել այն բոլոր ազգերի համար որոնք յիշեալ պետութիւնների դերն են խաղացել հին դարերում: Այս երկրով անցնում են Ներսիսի Վսիա տանող հաղորդակցութեան ամենակարճ ճանապարհները և այստեղ միանում են այն ճանապարհները որոնք մի քանի ծով իրարու հետ կապում են: Այսպիսի կենտրոնական դիրք ունեցող երկիրը թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ժամանակ մեծամեծ օգուտներ է խոստանում, և այս է պատճառը որ դրացի պետութիւնները յաճախ գէնքի են դիմել Հայաստանի տիրապետութեան համար, ինչպէս որ յաճախ արիւնով ներկել են մեր հայրենիքի դաշտերը հին աշխարհի և միջին դարերի տէրութիւնները, որոնք իշխում էին Պարսկաստանում, Բիւզանդիայում և Կովկասեան երկրում: Առեւտրական ընդարձակ հաղորդակցութիւնների կենտրոն լինելով և առգմագիտական կարեւոր կէտեր ներկայացնելով, Տաճկ. Հայաստանը միևնոյն ժամանակ մեծ նշանակութիւն ունի իբրեւ շտեմարան դրացի երկիր-

ների համար, որոնց նա միշտ հացի և ուրիշ բերքերի մեծ քանակութիւն է տալիս:

Հասկանալի է որ այս երեք տեսակետներից առաջ Հայաստանը պէտք է անդադար դժտութիւնների պատճառ լինէր դրացի պետութիւնների համար, որոնցից իւրաքանչիւրը ձգտեցաւ միշտ եթէ ոչ ամբողջ երկրին տիրել՝ զոնեա նորա նշանաւոր մասը ձեռք բերել: Երկեւ պետութիւնների այս թշնամական յարաբերութիւնների առաջ առ այժմ նորանով առնուեցաւ, որ նոցանից իւրաքանչիւրը Հայաստանի մէկ կամ միւս մասը գրաւեց, իսկ Թուրքիային ամենամեծ կտորը բաժին ընկաւ:

Այս կողմից Տաճկ. Հայաստանը կարող է համեմատուիլ մի քանի եւրոպական երկրների հետ, որպիսի են ցուլցերիան, Բելգիան, Ռումանիան և այլն, որոնք նոյնպէս մեծ պետութիւնների մէջ են ընկած: Միայն այստեղ այն զանազանութիւնը կայ, որ Ներսիսի համար գտան մի քանի սահմանակից պետութիւնների ոսոխութեան առաջն առնել չէրոք ինքնավարական մարմիններ կազմելով նոյա մէջ, որոնք ընդհանուր Ներսիսի հովանաւորութեան ներ-

քոյ են գտնվում: Իսկ Ասիայում մինչև այսօր
այս միջոցը զեռ ոչ մի անգամ չգործադրուե-
ցաւ: Ահա այս պատճառով է որ Տաճկ. Հայաս-
տանը և Ասիական ցամաքի վրայ իրարու դէմ
մրցող պետութիւնների միջազգային յարաբե-
րութիւնները ներկայումս ճիշտ նոյն վիճակի
մէջ են գտնվում, որի մէջ գտնվում էր Եւրոպան
Վեստֆալեան խաղաղութիւնից առաջ:

Եւրոպայում քաղաքականութեանը յաջո-
ղեցաւ ամենապատերազմասէր ժողովուրդներին ա-
րուեստական միջոցով խաղաղ ու գործասէր
ազգերի փոխել: Անվերջ արիւնհեղութիւնների
առաջն առնելու համար եւրոպական քաղա-
քականութիւնը ոչ միայն խաղաղ ու չէզոք
ինքնավարական մարմիններ պիտի ստեղծէր, այլ և
խաղաղասէր, բարեկարգ ու աշխատասէր ժո-
ղովուրդներ նոյն տէրութիւններէ համար:

Այսպիսի հրաշալի փոխարկութեան օրի-
նակ ներկայացնում են մեզ գուիցերացիք, որոնք
երբեմն պատերազմասէր, անզուսպ և անհանգիստ
բնաւորութիւն ունէին, իսկ այժմ Եւրոպայի
ամենից աշխատասէր ու խաղաղ ազգութիւնն
են: Եթէ Եւրոպայում հարկաւորութիւն է հա-

մարուել չէզոք ինքնավարական մարմիններ կազ-
մել և մինչև անգամ չէզոք կեանքի ընդունակ
ժողովուրդներ ստեղծել, ի՞նչ արգելք կայ նոյն
սկզբունքը գործադրելու և Ասիայում երբ տես-
նում ենք որ Տաճկ. Հայաստանն էլ նոյն պայ-
մանների մէջ է գտնվում, իսկ հայ ազգը կար-
ծես ստեղծուած է այդպիսի կեանքի համար:

Առաջին և գլխաւոր պայմանը, որ եւրոպա-
կան քաղաքականութիւնը աչքի առաջ ունե-
ցաւ չէզոք քաղաքական մարմիններ կազմելու
ժամանակ, այն էր, որ նորակազմ տէրութիւնը
միջոց չունենայ ապաղայում աշխարհակալու-
թեան հետամուտ լինիլ: Զուիցերիան, օրինակի
համար, իւր անկախութեան առաջին ժամա-
նակներում կարող էր այսպիսի կասկածներ յա-
րուցանել քաղաքագէտ մարդկանց մտքում: Բայց
այսպիսի երկիւղ երբեք չէ կարելի սպասել
Տաճկ. Հայաստանի կողմից, որի ժողովուրդը
յայտնի է իւր խաղաղասէր ու աշխատասէր
բնաւորութեամբ, երկրագործութեան ու ար-
հեստների վրայ ունեցած սիրով: Չէ կարելի
կարծել թէ մի ժողովուրդ, որ զարեւոր ժա-
մանակներ պարապել է երկրագործութեամբ,

սիրել ու մշակել արհեստները և այնքան ընդունակութիւններ է ցոյց տուել վաճառականութեան մէջ, վեր կենայ յանկարծ աշխարհակալութեան ձգտումներ ցոյց տայ և իւր հզօր դրացիներին խաղաղութիւնը վրդովի, որոնցից իւրաքանչիւրը առանձին առած՝ բաւական կը լինէր Տա՛կ չայաստանը նուաճելու:

Բայց մի կողմ թողնելով երեք ոսոխ տէրութիւններին չայաստանի ամենալաւ տեղերը գրաւելու ցանկութիւնը, նոյն իսկ այդ պէտքովութիւնների սահմանակցութիւնը, նոցա անընդմիջական յարաբերութիւնները միմեանց հետ գրեթէ միշտ դանազան խնդիրներ, տարաձայնութիւններ ու վէճեր են յարուցանում, որոնք վաղ թէ ուշ պատերազմով են լուծվում: Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանակցութիւնը եւրոպայում, օրինակի համար, այնքան վտանգաւոր է համարուել ընդհանուր խաղաղութեան համար, որ եւրոպական պետութիւնները ստիպուեցան այդ երկու տէրութիւնների մէջ անկախ թէև փոքրիկ տէրութիւններ ստեղծել, որոնց միջնորդութեամբ կարելի լինէր երկու ոսոխներին միմեանցից հեռացնել և անդադար

զէնքի զիմելու առիթը լսել նոցանից: Ահա այսպէս կազմուեցան Դանուբեան իշխանութիւնները: Եւ եթէ Եւրոպան կատարելապէս չհասաւ իւր նպատակին, եթէ այնուհետև էլ երկու ոսոխները միջոց գտան միմեանց դէմ զէնք բարձրացնելու, դորա պատճառը ոչ այնքան սկզբունքի թերութեան մէջ պէտք է որոնել, որքան նորա անկատար գործադրութեան մէջ: Դանուբեան իշխանութիւնները բոլորովին արհեստական ճանապարհով են կազմուել և նոցա սահմանները որոշելու ժամանակ ոչ ազգայնութեան սկզբունքը աչքի առաջ ունեցան և ոչ տեղական ժողովրդի շահերը, այլ լոկ կամայականութիւնը: Սերբիայի մի մասը մնաց Թուրքիայի և Աւստրիայի իշխանութեան ներքոյ, Ռումանիայի մի մասը Հունգարիայի իշխանութեան տակ և այլն, և այս ի հարկէ չէր կարող չվրդովել ու չխռովել ինչպէս ազատութիւն գտնող՝ այսպէս և օտար լծի տակ հեծող ժողովրդներին: Այս պատճառով անհիմն չի լինիլ կարծել, որ եթէ Դանուբեան չէզոք տէրութիւնները կազմելու ժամանակ սերբիացոց և ռումանացոց ազգային ձգտումներին բաւա-

կանութիւն տրուած լինէր, Ռուսաստանի և
Թուրքիայի հետագայ պատերազմների առաջ,
կ'առնուէր:

Բայց քաղաքականութիւնը ստիպուած զրո-
նուեցաւ Եւրոպայում զանազան գիծողութիւն-
ներ անել երբեմն Թուրքիային, երբեմն Ռուսաս-
տանին, երբեմն Աւստրիային, և այսպէսով չէզոք
ինքնավարական մարմինների սկզբունքը ազաւա-
ղեալ կամ անկատար կերպով իրականացրեց,
որով և փոխանակ տարաձայնութիւնների ա-
ռաջն առնելու՝ նորանոր պատերազմների դուռ
բաց արաւ հակառակորդ տէրութիւնների հա-
մար: Զէ կարելի ասել թէ նոյն դժուարութիւնը
կրներկայանայ և Ասիայում, եթէ Տաճկ. Հայաս-
տանից չէզոք երկիր կազմուի: Այստեղ խնդիրը
այնպիսի երկրի վրայ է, որի աննշան մասերը
միայն միացել են Ռուսաստանի և Պարսկաստանի
հետ, այն ինչ երկրի համարեա չորս հինգերոր-
դականը մնացել է Թուրքիայի իշխանութեան
ներքոյ: Բաւական էր լոկ Թուրքիայի Հայաստա-
նից կազմել մի ինքնուրոյն չէզոք երկիր. այդ
այնպիսի արդիւնք կը լինէր, որ լոռմն կը տար
Տաճկաստանի հայոց բոլոր ըզձերին և հեռու

կը պահէր նոցա ամէն տեսակ աշխարհակաւ-
կան դիտաւորութիւններից...

Պատկերով երեք տէրութիւնների մէջ և
միջազգային իրաւունքներով ապահոված լինե-
լով օտար արշաւանքներից, չէզոք Տաճկ. Հայաս-
տանը կարճ ժամանակում ինքն իւր մէջ այն-
քան զօրութիւն ու միջոցներ կը գտնի, որ կը
յաջողի ներքին խաղաղութիւնը ու բարօրու-
թիւնը վերականգնել: Արդիւնաբեր երկիր լի-
նելով և իւր համար պէտք եղածից շատ աւելի
արտադրելով, միանգամայն և այնպիսի հաղոր-
դակցութեան ճանապարհներ ունենալով՝ որոնք
համաշխարհային նշանակութիւն ունին, և այն-
պիսի ժողովուրդ լինելով՝ որ յայտնի է իւր աշ-
խատասիրութեամբ, վերին աստիճանի ճարտա-
րութեամբ ու հնարագիտութեամբ, Տաճկ.
Հայաստանը շուտով կը կարողանայ այնպիսի զե-
նուորական զօրութիւն կազմել, որ քուրդերի
և ուրիշ բարբարոս ցեղերի աւազակութիւն-
ների առաջը կ'առնէ, որոնք մինչև այսօր ա-
մենամեծ արգելք են կրթութեան ու վաճառա-
կանութեան բարգաւաճմանը փոքր- Ասիայի մէջ:
Բաւական կը չլինէր առ այժմ այդ աւազակ ցե-

դերը զսպել և Եւրոպայի վաճառականութիւնը Արեւելքի հետ այնպիսի ընդարձակութիւն կը ստանայ որ ոչ մի քաղաքական միջոց չէր կարող տալ նորան: Տաճկ. Հայաստանի նման յարմար դիրք ունեցող երկրի մէջ քաղաքակրթական կարգեր հաստատել ոչ միայն կընպաստէր եւրոպական վաճառականութեան զարգացմանը՝ նորանոր և ընդարձակ վաճառանոցներ բանալով նորա համար, այլ և յիշեալ երկիրը քաղաքակրթութեան բուն կրդառնար և բարի օրինակ շրջակայ ժողովրդների համար: Ինչ որ ոչ մի եւրոպական պետութիւն չի կարողանալ երբէք անել՝ որքան էլ արիւն և գանձեր սպառէ, Եւրոպան կարող է դիւրութեամբ յաջողեցնել հայ ժողովրդի տոկուն աշխատասիրութեամբ օրի համար կարգն ու խաղաղութիւնը երկու թանդաղին սկզբունքների են: Եւ ո՞վ կարող է չհամաձայնել որ Ասիայի քաղաքակրթութիւնը կենսական խնդիր է Եւրոպայի խաղաղութեան և նորա ճարտարութեան զարգացման համար, որ քանի գնում նորանոր վաճառատեղիների կարօտութիւնը դգում է:

Այս է մեզ համակրող պետութեան ընդ-

հանուր կարծիքը. սակայն եւրոպական և ռուսական առաջագէմ մամուլը իւր մեծ թերթերի բերանով ուղղակի ազատութիւն ու անկախութիւն էր պահանջում Տաճկական Հայաստանի համար: Թոյլ տուէք ինձ միայն մի կարծիք առաջ բերել այստեղ. ահա ինչ էր գրում Indépendance Belge լրագիրը 1877 թուին:

«Այսպէս, օրինակ, հայերի վերաբերութեամբ, որոնք չարչարվում են տաճիկների ձեռքից ոչ պակաս քան թէ բալկանեան սլաւոնները, ասուել է թէ իբր ռուսները կամենում են ձեռք բերել այդ երկիրը (Տաճկ. Հայաստանը) որ ապահովայնեն իւրեանց ճանապարհը դէպի Հնդկաստան ի վնաս անգլիացոց շահերի: Դորանից աւելի սխալ բան չկայ: Բայց ազատ Տաճկ. Հայաստանը քրիստոնեայ իշխանով, որ չլինի ոչ ռուս և ոչ անգլիացի, կը լինէր մի ճշմարիտ յառաջագիմութիւն քաղաքակրթութեան: Այդ օգտակար կը լինէր որչափ ռուսաստանի համար, նոյնչափ և Անգլիայի համար և ամբողջ մարդկութեան, կ'աւելացնենք մենք մեր կողմից:

Այս չափով միայն կարողացանք առաջ

քերել այստեղ եւրոպական մամուլի խորհրդածութիւնները ճաճկ. Հայաստանի ինքնավարութեան և ապագայ կազմակերպութեան մասին: Նորա պահանջները իսկապէս շատ աւելի ընդարձակ էին, ինչպէս յայտնի է անշուշտ այս գրոյցը իւրեանց ներկայութեամբ պատուող այն հանդիսականներին, որոնք հետեւել են եւրոպական, նոյն իսկ ռուսական լրագրութեան վերջին երկու տարուայ ընթացքում:

Այժմ, խրախուսուած ձեր համակրութեամբ, որ անշուշտ կարող է միայն վերաբերուիլ մեզ զբաղեցնող առարկայի վսեմութեան, թոյլ տուէք ինձ յիշեցնել ձեզ 1878 թուի յուլիսի 1-ը, այն նշանաւոր օրը, երբ մի մեծ ազգ յայտնեց մեզ իւր ջերմ համակրութիւնը. խօսքս այն միտինդի մասին է որ տեղի ունեցաւ Լոնդոնում Հայոց ազգին համակրութիւն յայտնելու և նորա իրաւունքները պաշտպանելու նպատակով:

Երկուշաբթի յուլիսի 1-ին Լոնդոնի Անգլո-Հայկական յանձնաժողովի հրաւերքով Երուսաղէմեան դահլիճում ժողովուրդեացաւ մի որոշութիւն այր և կին մարդոց այն նպատակով, որ

յայտնեն իւրեանց համակրութիւնը հայոց ազգին, միջնորդ լինին նորա համար ներկայ քաղաքական ճգնաժամին և շնորհակալութիւն յայտնեն բրիտանական կառավարութեանը նորա տուած խոստմունքների համար՝ հոգալու որ վեհաժողովում պատշաճաւոր ուշադրութիւն դարձուի հայերի վիճակի վրայ:

Նախագահում էր վեոտմինեստրի դեկանը կոմս Շէֆտսբիւրու և կոմս Կօրնորվանի աջակցութեամբ: Ներկայ ելողների մէջ, որոնց թիւը շատ մեծ էր, գտնվում էին Զիւրաւտարի եպիսկոպոսը, պարլամենտի մի քանի անդամներ, Մանչեստրի հայոց քահանան և մօտ երեսուն մարդ հայ Մանչեստրից, Լոնդոնից և Նիվերպուլից: Նախ կարդացուեցան մի քանի նամակներ որոնցով բացակայ լինելու համար ներողութիւն էին խնդրում Կէնտերբերիի արքեպիսկոպոսը, մարկիզ Բատոր, վեոտմինեստրի դուքսը և Վ. Ե. Ֆօրստերը: Յիշուեցաւ նմանապէս որ սոյն տեսակ նամակներ ստացուել են և Լոնդոնի, Վենետիկի, Ոքսֆորդի և Մանչեստրի եպիսկոպոսներից և շատ ուրիշ անձինքներից ¹⁾:

1) Դասախօսելու միջոցին մենք առաջ բերինք

Ընթերցուած նամակները հետեւեալ պա-
րունակութեամբ էին.

Սիրելի պրօֆեսոր Բրայս.

Ես շատ ցաւումեմ որ ինձ անհնարին է
ներկայ գտնուել յօգուտ Հայաստանի քրիստո-
նեաների կազմուած միախնդին: Եթէ դուք ներ-
կայ գտնուիք այդ ժողովին, կը խնդրէի Զեղ
Հայոց եկեղեցու այգտեղ գտնուած ներկայացու-
ցիւններին յայտնել իմ համակրութիւնը դէպի
նոցա գործը և այն յոյսը, որ Աստուած կ'օրհնէ
այն անձանց թափած ճիգը, որոնք աշխատում
են բարեօրէն իւրեանց ազգի և եկեղեցու դրու-
թիւնը:

Ա. Կ. Իսկոնյան:

Մեծապատիւ պարոն.

Շատ ցաւումեմ, որ գալով այս քաղաքը
մէկ կամ երկու օրով, ինձ անկարելի է ներկայ

միայն գլխաւոր ատենաբաններին ձառերը, յուսով
ենք որ ընթերցողը դժգոհ չի լինի մեզանից, եթէ
այժմ ներկայացնում ենք այս միախնդի լիակատար
(որքան հնար եղաւ) հաշիւը:

գտնուիլ այն միախնդին, որ տեղի պէտք է ու-
նենայ վաղը Երուսաղէմեան դահլիճում այն
նպատակով որ մեր մեծ երկրի համակրութիւնը
յայտնի այն ազնիւ և լուսաւորուած ազգին,
որ իւր վրայ իշխող արհամարհելի տաճիկների
կողմից աւելի լաւ վարմունքի է արժանի քան
մինչև այժմ: Տայ Աստուած որ շուտով անցնի
ատելի բռնակալութեան հպստակութեան ժա-
մանակը հայերի համար, մի միջոց գտնուի օգ-
նելու նոցա, որպէս զի ազատութեան և անկա-
խութեան աւելի մեծ աստիճանի հասնեն, ա-
ռանց անցնելու Ռուսաստանի ձեռքը: Լօրդ Բի-
կոնսթիլը կարող է դործել այս մտքով:

Գրեալ Ուէսթմինսթեր:

Սիրելի միստեր Բրայս.

Ես երկիւղեմ կրում, որ գուցէ չխաբողա-
նամ ներկայ գտնուիլ այն միախնդին որ գումա-
րուելու է հայերին համակրութիւն յայտնելու
համար: Ես շատ ցաւումեմ այդ բանի հա-
մար, որովհետեւ շատ ուրախ կը լինէի եթէ
կարողանայի նպաստել ընդհանուր ուշադրու-
թիւնը զրաւելու այսպիսի մի աշխատանքի և

խաղաղ ազգի վրայ, որ այնպիսի պատմական անցեալ ունի և որ, վերջապէս, միայն այն է խնդրում որ ում իշխանութեան ներքոյ և գտնուէր, նորան տային այն արածնութիւնները, առանց որոնց կեանքը հազիւ թէ տանելի կարող է համարուիլ:

Միտեր Ֆորստերը գրել էր.

Սիրելի Ղեկան.

Իմ կարծիքով հայերը կատարելապէս արժանի են անգլիացոյ համակրութեանը թէ իւրեանց պատմութեամբ և թէ իւրեանց ներկայ դրութեամբ: Կարծեմ չի կարելի կասկածել որ Թուրքիայի վատ կառավարութիւնը շատ ստոր է, ոչ միայն թուրք աստիճանաւորների հալածանքների նկատմամբ, այլ և ոչինչ պաշտպանութիւն չգտնելով քուրդերի յարձակմունքներէ: Ես նմանապէս չեմ կասկածում թէ քանի որ այս խնդիրը անվճիռ է մնում, չի կարող վճռուել և Սրեկեան հարցը Ասիական ճաշկաստանում: Ես այն մարդկերանցից չեմ որոնք համարում են թէ անգլիական շահերը կա-

խումն ունին հայոց նահանգի դրութիւնից, բայց եթէ ես այդպէս մտածում լինէի, այն ժամանակ համոզուած կը լինէի որ վատ կառավարութիւնը մեծ գայթակղութիւն կը լինի Ռուսաստանի համար երկիրը ձեռք ձգելու և ռուսաց ինտրիկներին մշտական սնունդ տալու:

Բայց մի կողմ թողնելով թէ արգելք այս բոլորը շոշափում է անգլիական շահերը թէ ոչ, այս անկասկած կարելի է ասել որ Անգլիայի պարտաւորութիւնն է քանի որ նա նպաստում է Հայաստանը Թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ թողնելու, համոզել Բերլինի վեհաժողովը որ նա վստահ լինի որ այդ տիրապետութիւնը չի լինելու ճնշման և անիշխանութեան խառնուրդ:

Վ. Ե. Ֆորստեր:

Կարդացուեցաւ նմանապէս հետեւեալ հեռագիրը որ ուղղուած էր Լօնդօնի հայկական յանձնաժողովի նախագահ պարոն Սէթ Աբգարին:

Կալիթա յուլիսի 1-ին

«Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Կալիթայի հայոց ժողովրդի առաջնորդ Վրիզորիս արքեպիսկոպոսից:

«**Մ**ենք ցանկանում ենք յայտնել մեր խորին երախտագիտութիւնը Անդրիային այն համակրութեան համար որ նա ցոյց է տալիս դէպի մեր հայրենիքը և մեր ազգի թշուառ դրութիւնը: Մեծայայտ ենք, որ բրիտանական կառավարութիւնը կ'աշխատի քանի որ դեռ կարելի է, որ հայերին ինքնավարութիւն շնորհուի և ազատութիւն օտարի տիրապետութիւնից: Հաղորդեցէք այս ում հարկն է»:

Աետմինիստրի դեկան, բազմելով նախագահական աթոռի վրայ, ասաց.

«**Ա**յս միտինգը մի կուսակցութեան դործ է, այլ արտայայտում է այն համակրութիւնը, որով բոլոր անդլիացիք պէտք է մասնակից լինին հայոց եկեղեցու և ազգի բախտին: Հայոց եկեղեցին համարեա թէ առաջինը ազգային եկեղեցի դարձաւ և ունի մի քանի կարգէ դուրս առանձնութիւններ, որոնցով նա միակ է բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների շարքում: Օրինակ, նա բոլոր եկեղեցիներից միակն է որ հետեւում է Նիկիոյ ժողովի հաւատի հանգանակին, պահպանելով շատ կարեւոր վճիռներ, որ միւս եկեղեցիները բարձի թողի արին և չէ ընդունում

շատ ուրիշ ծանրակշիւ վճիռներ, որ միւս եկեղեցիքը աւելացրին: Նորա Աստուածաշունչը պարունակում է իւր մէջ երկու գիրք հին կտակարանից և երկուսը նոր կտակարանից, որ ոչ մի ուրիշ եկեղեցի չունի: Բացի այդ, հայ ազգը հին պատմական ազգ գոյով, նաև այն կողմից արժանի է մեր ուշադրութեան, որ թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ գտնուած այն սակաւաթիւ քրիստոնէայ ազգութիւններից մէկն է, որոնք ինքնուրոյն մտաւոր զարգացումն ունին: Յոյները ի հարկէ Թիւրքիայի քրիստոնէայ ազգութիւնների պարագլուխն են, բայց նոցանից յետոյ ամենայն իրաւամբ պէտք է դասել հայերին, որոնց արագ ըմբռնողութիւնը և թափանցիկ խելքը մեծամեծ տեղեր են տալիս նոցա ամենուրեք ուր հնար ունին այդ յատկութիւնները արտայայտելու: Պարզ է որ չի կարելի արհամարհել և բարձի թողի անել այս ազգը առանց վստասելու մարդկութեան ընդհանուր շահերին:

Նոցա դրութիւնը, ի հարկէ, միակ կարող է համարուիլ այն բարդ և ծանրակշիւ խնդիրների կարգումը, որ ներկայացնում է մեզ տաճ-

կական կայսրութիւնը, և ահա սոյն իսկ բարեգութեան և բազմակերպութեան պատճառով է որ արևելեան հարցը չի կարող որևէ կուսակցութեան նշանաբան դառնալ: Եթէ հայերը այս բովանդակ չեն դարձնում իրանց վրայ պետական անձանց ուշադրութիւնը, ապա ուրեմն մասնաւոր անձինք պարտաւոր են համակրութիւն ցոյց տալ նոցա: Ըստ երևութիւն ճաճի. Հայաստանի չարիքը առաջանում են ոչ այնքան վատ կառավարութիւնից, որքան վայրենի քուրդ ցեղերի յարձակմունքներից, որոնց տաճկական տէրութիւնը, ինչպէս և գուցէ ամենայն տէրութիւն այսպիսի հանգամանքներում, դժուար է համարում հնազանդութեան մէջ պահել. և մեր մէջ գտնուած հայերի (ինչպէս և նոցա անգլիական բարեկամների) գլխաւոր նպատակն այն է, որ այնպիսի միջոցներ գտնեն, որոնցով նոցա քաղաքակրթութեան, մտաւորապէս զարգացած և քրիստոնեայ հայրենակիցները ապահովուած լինին այդ տեսակ հարստահարութիւններից: (Մտաւորահարութիւն):

Պ. Սօրգունը առաջարկեց ընդունել այն որոշումը, որ այս միտինգը շնորհակալութիւն

յայտնի Ն. Մ. Թադուհու կառավարութեան, որ խոստացել է նոցա՝ քննել վեհաժողովում ասիական ճաճկաստանի հայոց խնդիրը, և Հայաստանում լինելէք վարչական բարեփոխութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնել: «Առաջարկելով այս որոշումը, որ ներկայ հանգամանքում կարող է համարուիլ իբրև ընդհանուր հայոց ազգի անկեղծ շնորհակալութիւն դէպի Մեծ Բրիտանիոյ ազգը, ես մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեմ իմ այստեղի հայրենակիցների կողմից Անգլիոյ այն նշանաւոր գործողներին, որոնք իրանց զրոյվ կամ խորհրդով օգնեցին մեր ազգային գործին: Մենք կարող ենք ասել որ նոցա վեհանձն ջանքերի շնորհով առաջ անցաւ հայոց խնդիրը. և մենք նոցա շատ պարտական կը մնանք այն բարեյաջող արդիւնքի համար, որ սպասուածէնք Բերլինի վեհաժողովից: Երեք միլիոն հայ անհամբեր սրտով սպասում են Բերլինում հաւաքուող արիսպագոսից կենաց նոր արշալոյս և երաշխաւորութիւն նոցա կենաց, ընչից, պատուոյ և սեպհականութեան ապահովութեան համար: Ժամանակ առ ժամանակ անգլիական լրագիրներ

րում տպուած լուրերից դուք կարողացաք տեսնել, որ մեր հայրենակիցներին՝ քուրդերին երեսից քաշած վիշտերը դեռ շարունակվում են և մինչև անգամ աւելանում օրէ ցօր: Այսօրուայ աւաւօտեան լրագրում հրատարակուած է հետեւեալ պատմութիւնը այն նոր արհաւիրքի մասին, որ յիշեալ աւազակները հասցրել են վանայ քրիստոնեաների գլխին:

«Անից ստացած մեր վերջին տեղեկութիւնները բովանդակում էին իրանց մէջ քուրդերի այնտեղ կատարած սոսկալի չարագործութիւնները: Այս տեսակ լուրեր մենք ստացել ենք նաև Մուշից և Հայաստանի ուրիշ տեղերից: Թուրքերը փակում են իրանց աչքերը այն բանի վերայ որ կատարվում է իրանց ներկայութեանը և այս պատճառով քուրդերն այժմ աւելի են կատաղել, քան երբեկից: Քրդական խումբերն այնպէս են ամայացրել երկիրը, որ մի քանի տեղերում սով է երևում և ժողովուրդն սկսում է սովամահ լինել: Այս վայրենիները բազմաթիւ սպանութիւններ են կատարում: Հայոց պատրիարքը թոյլտուութիւն խնդրեց Բերլին գնալու, բայց նորա խնդիրը մերժուեցաւ: Արնից տառն

անձինքներից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն է դնում Բերլին, որպէս զի այս իրողութիւնները յայտնի վեհաժողովին:»

«Անկարելի է խօսքերով նկարագրել, թէ ինչ մեծ բաւականութեամբ էին կարդում մեր հայրենակիցները հայերին վերաբերեալ այն ազնիւ խօսքերը, որ Շեֆտսբիւրի, Գրենվիլ և Կօրնարվօն լորդերի նման անձինք արտաբերեցին լորդերի պալատում, և ինչ յոյսեր ծնեցրին նոցա սրտերում այն մտիթարական խոստմունքները, որ նորին մեծութեան թագուհու կառավարութիւնը տուել էր արտաքին գործերի գլխաւոր խորհրդականի, լորդ Սալիսբիւրիի բերանով: Հայերը յուսով են, որ վեհաժողովը լիազօր ներկայացուցիչները իրանց դիրքին համապատասխան խոհեմութեամբ կը պաշտպանեն ազգայնութեան սկզբունքը իբրև միակ միջոց արևելեան հարցի լուծուելուն, և Թուրքիոյ զանազան ազգութիւններին հաւասարաչափ բաժանելով այն անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները, որոնք հարկաւոր են նոցա շուտափոյթ վերածնութեան համար, կը հաստատեն և կ'ապահովացնեն խաղաղութեան տեւականութիւնը: Հայերը իրանց լե-

զուով, գրականութեամբ, պատմութեամբ, կրօնով և սովորութիւններով այնպիսի մի որոշ ազգութիւն են կազմում Տաճկաստանում, որ նոքա իրաւունք են համարում յուսալ ստանալու վեհաժողովի ձեռքից յատուկ և իրանց պահանջներին յարմար կազմակերպութիւն: Խիստ նշանաւոր է ազգերի պատմութեան մէջ այն, որ հայերը կարողացան դիմանալ այնքան բազմաթիւ և սարսափելի անցքերին, որ տեղի ունեցան Արեւելքում, և իրանց անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, 5 դար շարունակ, պահպանել ամբողջութեամբ իրանց ազգային բոլոր յատկութիւնները, մինչդեռ նոցա հարեւանները անհետացան այս աշխարհից և նոցա անուններն էլ եղծուեցան ազգերի ցանկից: Հաստատամտութիւնը, տոկունութիւնը, ազգայնութեան պահպանութիւնը և հայրենասիրութիւնը միշտ հայերի գերազանց յատկութիւններն են եղել, որով և բացաւրվում է նոցա հաստատուն սէրը դէպի հայրենի երկիրը, և այն, որ նոցա մեծ մասը, չնայելով ամէն տեսակ թշուառութիւններին, դեռ բնակում է սրբազան Արարատի հովիտներում: Կոստանդնուպօլսոյ նախկին պատ-

րիարք արքեպիսկոպոս Խրիմեան Հայրիկին անգլիական ժողովրդի և կառավարութեան ցոյց տուած համակրութիւնն ու ընդունելութիւնը յուսալ են տալիս հայերին, որ վեհաժողովում Մեծ Բրիտանիոյ ներկայացուցիչ նշանաւոր պետական անձինքը սրտանց հետամուտ կը լինին նոցա գործին և եռանդով կը պաշտպանեն նոցա շահերը: Միւս կողմից մենք պէտք է ուրախանանք, որ միւս տէրութեանց ներկայացուցիչներն էլ բարեացակամ են մեր ազգին, և չունին պատճառ հակառակելու նորին մեծութեան թագուհու կառավարութեան, այլ, ընդհակառակն, կարող են նաև օգնել նորան ձեռք բերելու հայերի համար նոցա թշուառութեանց դէմ նոյն միջոցները, որ ձեռք բերուելու են միւս սլաւոնական և յունական ցեղերի համար:

Հայաստանի լաւ վարչութիւնը, հայերի ազատութիւնը քուրդերի և տաճկական հարստահարիչ և ապականուած վարչութեան իշխանութիւնից, հայերի կենաց, ընչից և պատուոյ ապահովութիւնը, — ահա այն բարեբը, որոնց ձգտում են մեր միլիոնաւոր հայրենակիցները, և այս է այն փառաւոր հարցը, որ իւր հզօր ազ-

դեցութեամբ լուծելու կոչուած է քրիստոնեայ Անգլիան»։ (Ծափահարութիւն)։

Կոմս Շեֆտսբիրին, համաձայնելով առաջարկուած որոշմանը, ասաց, թէ նոյն իսկ նորա բացադրութեան ձեւը ցոյց է տալիս, որ միտինգը ազատ է որեւէ կուսակցական մտքից։ Նորա պահանջը խիստ իրաւացի, բոլորովին օրինաւոր և շատ չափաւոր էր։ Այս այն ազգի ձայնն է, որ ունի իւր առանձին լեզուն, իւր պատմութիւնը, գրականութիւնը և եկեղեցին և որ նշանաւոր է իւր աշխատասիրութեամբ, ծարպիկութեամբ և վաճառականութեամբ։ Նրբ լորդ Սալիսբիրին պատասխանեց այն հարցերին, որ առաջարկուել էին նորան այն մասին թէ ինչ դժուարութիւններ կարող էին առաջ գալ՝ զանազան երկրների մէջ ցրուած ազգերի օրէնսդրութեան նկատմամբ, նա չջափեց մի կարեւոր կէտ, իսկապէս այն, որ ճաճ կաստանում գտնուող հայերի թիւը հասնում է մինչև 3, թերևս և մինչև 4 միլիոնի (լսեցէք, լսեցէք)։ Այս այն ազգութիւնն է, որ շատ աւելի բազմաթիւ է քան հին յոյները կամ գուլիցերացիք, որ կենդանի մնաց ապրող ազգերի թւում, և օրինակ

կարող է լինել իւր շրջապատող աշխարհին։ Հայոց ազգը պահանջում է ինքնավարութիւն։ Նա խնդրում է վարուել իւր հետ համաձայն այն ծրագրին, որ ներկայացրել է Բերլինի վեհաժողովին. Եւրոպայի համար աւելի ապահով և լաւագոյն ճանապարհ չկայ, քան բազմացնել Արևելքում զօրաւոր և անկախ թաղաւորութիւններ, որոնք ազատութիւն ունենալով՝ մեծամեծ արդիւնքներ յառաջ կր բերէին ընդհանուր մարդկութեան համար։ (Ծափահարութիւն)։ Սա ամենալաւ միջոցը կը լինէր ներկայ խրտուիլակի, ռուսական զօրութեան դէմ (լսեցէք, լսեցէք)։ Բայց արևելեան զանազան ազգերին ազատութիւն և իրաւունք տալիս, հարկ է կրօնական լիակատար ազատութիւնը պայման դնել։ Տարբերութիւն չպէտք է լինի քրիստոնեաների, հրէաների և մահմեդականների իրաւունքների մէջ։ Նա (լորդ Շեֆտսբիրին) ուրախ եղաւ տեսնելով, որ վեհաժողովում այս սկզբունքը Ֆրանսիայի լիազօր ներկայացուցչի պ. Վատինգտոնի, յատուկ պաշտպանութեամբ հաստատուեցաւ։ (Ծափահարութիւն)։ Ես ստիպուած եմ ազնիւ լորդի վերջին խօսքերը առանց ընթերցանութեան թողնել։

Որոշումը միաձայն ընդունուեցաւ։
 Առմա Կօրնարվան առաջարկեց հետևեալը․
 «միտինգի կարծիքով, վարչական այն բարեփոխու-
 թիւններէ՝ հիմքը, որոնք կարող են երաշխաւո-
 րութիւն համարուիլ քրիստոնեայ բնակիչներէ
 հետ արդար վարմունքի և Հայաստանի բոլոր
 ցեղերի և կրօններէ լաւ կառավարութեան հա-
 մար, այդ հիմքը տեսնուիմէ այն յատակագծի
 մէջ, որ հայ պատգամաւորները բերլինում են-
 կայացրել են վեհաժողովի գիտողութեանը, և
 որով խնդրվում է առանձին հայկական նահանգ
 կազմել այնպիսի տեղական հաստատութիւննե-
 րով, որ բնակիչները կը կարողանան զլուս բե-
 րել։ Նա ասաց թէ վստահ է, որ ներկայ գրա-
 նուողների մէջ մի մարդ չի լինիլ, որ նախա-
 դահի խօսքերին համաձայն՝ Հայոց ազգայնու-
 թեան հարցին պէտք եղած նշանակութիւնը
 չտայ։ Հայաստանը նշանաւոր երկիր էր, և նորա
 բնակիչները նշանաւոր մարդիկ։ Հայերն ունին
 իրանց գրականութիւնը, իրանց լեզուն, իրանց
 պատմութիւնը և, վերջապէս, իրանց ազգային
 անհատականութիւնը, որ դարեւոր պատերազմ-
 ների և հալածանքների ժամանակ կուլ չգնաց։

(Մասիահարութիւն։) Իսկ ինչ որ իրան է վերա-
 բերում, նա ամենեւին չի կարող հասկանալ, թէ
 ինչպէս եղաւ, որ նոցա ազգութիւնը բոլորովին
 չոչընչացաւ։ Եթէ հօր ու սուրը, անդութ
 ճշունքներն ու անվերջ հալածումներն կարող
 էին ազգութեան ամենափոքրիկ հետքերը ջնջել,
 ուրեմն դժբա արդէն բաւականից աւելի վնաս-
 կուել են հայերին։ Բայց այսօր ցոյց տրուեցաւ
 թէ ինչքան բազմաթիւ են նոքա, ինչպէս նշա-
 նաւոր են իրանց վաճառականութեամբ, իրանց
 աշխատասիրութեամբ, իրանց խաղաղ սովորու-
 թիւններով, մի խօսքով, այն ամեն բանով,
 որ մի ազգի ընդունակ է անում ինքն իրան և
 իւր գործերը կառավարելու։ Մի ազգ, որ չնայե-
 լով իւր քաջած նեղութիւններին՝ երկար տա-
 րիների ընթացքում, պահպանեց իւր անհա-
 տականութիւնը, օգնութեան արժանի է։ (Մա-
 սիահարութիւն։) Բայց եթէ այս ազգի համար
 երբ և իցէ փորձութեան և վտանգի ժամանակ է
 եղել, այդ այժմ իսկ է։ Բոլորն ինչ որ շրջապա-
 տում էր նորան, այսպէս ասել, քանդուել է։
 Բ. Դրան կենտրոնական իշխանութիւնը, որ ամե-
 նայաջող հանգամանքներում խիստ քիչ ներ-

գործեց յօգուտ հայերին, այժմ այնչափ թուլացել է, որ հազիւ թէ կարելի լինի նորա գոյութեանը հաւատ ընծայել: Ամբողջ երկիրը մի քաղաքական և վարչական խաօս է ներկայացնում այն բոլոր թշուառութիւններով, որոնք հետեւում են այսպիսի դրութիւններին: Այժմ հաւատանք բերլինից անդադար եկող տեղեկութիւններին, օսմանեան կայսրութիւնը քայքայուելու է: Նա ոչնչանում է, և նոքա կամայականայ պէտք է խոստովանեն այս իրողութիւնը: (Լսեցէք, լսեցէք:) Նա կրկնում է, թէ նոքա պէտք է խոստովանեն, որ ճաճ կաստանը բաժանվում է այնպէս ինչպէս բաժանուեցաւ Լեհաստանը անցեալ դարում: (Լսեցէք:) Այս դրութեան մէջ ինչպէս պէտք է լինի հայոց բարեկամների գործելու եղանակը: Նա յայտնեց այժմ, ինչպէս յայտնել էր արդէն ուրիշ շատ հանգամանքներում, որ գլխաւոր կէտը, թէ հայերի և թէ ամբողջ օսմանեան կայսրութեան վերաբերմամբ, այն պիտի լինի որ առաջնակայ կարգադրութիւններին մէջ պէտք է աշխատուի ոչ թէ այժմեան դժուարութեան ժամանակաւոր բարձման հասնելու, այլ մի այնպիսի դրութեան, որ ապա-

գայ քաղաքականութեան համար հաստատուն հիմք լինէր (լսեցէք, լսեցէք), այնքան զօրաւոր և հաստատուն, որքան արեւելեան արդի կացութիւնը հնարաւոր կ'անի: Բայց ո՞ր կարելի է գտնել այսպիսի հաստատուն դրութեան համար հարկաւոր եղած պայմանները: Ի հարկէ ոչ թէ թուրքերի մէջ. նոցա ժամանակն անց է կացել: (Լսեցէք:) Նոյնպէս չի կարելի և վայրենի քուրդերի մէջ գտնել: Ի զուր կը լինէր նոցա մէջ քաղաքակրթութիւն կամ քաղաքակրթութեան պտուղներ որոնել: Նա կարծում է թէ պետական մարդիկը այդ պայմանները պիտի որոնեն այն ազգերի մէջ, որոնք հայերի նման իրանց քաջած զարեւոր նեղութիւններով ցոյց տուին, թէ բաւական տոկոսն ու դիմացկուն են, և թէ ընդունակ են կանգնելու այն զիրքի վերայ, որ մենք ցանկանում ենք նոցա համար: Նա զիտէ, որ երբեմն ասում են, թէ հայերը ապականուած են, թէ նոքա մոլութիւններ ունին, որոնցից հիւսիսային փարիսեցիները իրանց ազատ են համարում: (Ծիծաղ:) Բայց պատասխանը պարզ է ինչպէս ցերեկուայ լոյսը:—Մի ազգ, որ դարերով ձնշուած և փո-

շու մէջ ընկած է եղել, այնպէս որ եթէ նորա
զարմանալի կենսականութիւնը և անդրդուելի
վատահուծութիւնը եղած չլինէին, հազիւ թէ կը
մնային նորա կրօնի և ազգութեան հետքերը,
այսպիսի ազգ ամենայն ժամանակ արժանի է
քիչ թէ շատ ներողամտութեան: Բայց նա հաս-
տատում է, որ հայոց ազգը ամեն տեսակ նե-
ղութիւններ կրելով՝ միշտ իրաւունք է ունեցել
անգլիացիների համակրութիւնն ու օգնութիւնը
վայելելու: (Մափահարութիւն:) Ինչպէս որ հին
գերեզմաններում ըստ վաղեմի աւանդութեան
ճրագները դարերով վառ էին մնում, այսպէս էլ
կարելի է որ, երբ ազատութիւնը կը վերադար-
ձուի այս հին և յարգանաց արժանի ազգին,
առաջուայ օրերի լոյսը նորից կ'արծարծուի և
կը լուսաւորի ոչ միայն նորա սեպհական կեանքը,
այլ և շրջապատող ազգերի կեանքը: (Մափա-
հարութիւն:) Եթէ նա հասկանում է հայերի
պահանջները, որոնք, իւր կարծիքով, խիստ
չափաւոր են, նոքա խնդրում են միայն այն աս-
տիճանի ինքնօրինութիւն և ինքնակառավարու-
թիւն, որ համապատասխանում է երկրի և
ժամանակի ներկայ հանգամանքներին: Նա կար-

դաց այն տեղեկագիրը, որ ինչպէս ինքը կար-
ծում է, ներկայացուեցաւ Բերլինի վեհաժողովին
և որ բացատրում էր հայերի իղձերը խիստ բա-
րեխիղճ և չափաւոր եղանակով, և նա չտարա-
կուսեցաւ ներկայացնել այժմ այդ առաջարկու-
թիւնը, որ ամենքը կարող են ընդունել, առանց
հարկադրուելու նորա բոլոր մանրամասնութիւն-
ներին էլ համաձայնելու: Նա մեծ յոյս ունի,
որ այս միտինդում արտայայտուած համակրա-
կան և կարեկցական ցոյցերը ապարդիւն չեն
անց կենալ, և թէ՛ ինչպէս երբեմն Արարատը,
որի գագաթների շուրջը հաւաքուել են քրիս-
տոնէական եկեղեցու այնքան աւանդութիւններն
ու զրոյցները, և որի ստորոտում գտնվում են
ոչ թէ մի կամ երկու, այլ բազմաթիւ ազգեր,
իրան շրջապատող ջրհեղեղեց բարձրացաւ և
պահպանեց խոստումներով լի տապանը, այսպէս
էլ նա յոյս ունի, որ մերձաւոր ապագայում
նոյն ինքն Հայաստանը կեդրոն կը դառնայ շրջա-
պատող բազմաթիւ ազգերի քաղաքակրթու-
թեան և բարօրութեան: (Մափահարութիւն:) Նա
սնդեց այս մտքի մասին երկու պատճառ-
ներով, նախ՝ որովհետեւ Անդլիան — ինքը սիրել է

ազատութիւնը, վայելել է նորան և յաճախ ուրիշ ազգերին է շնորհել — ցանկանում է, որ չափ որ հնար է, անկախութիւնն ու ինքնավարութիւնը վերադարձնել այն հին ազգին, որ այնքան տառապանքներ է կրել և իւր արիութեամբ իրան արժանի է կացուցել ազատութեան, իսկ երկրորդ՝ այս կերպով նոքա օրինաւոր սահման կը դնէին ռուսաց՝ այս երկրի վերայ ունեցած՝ անօրինակ ազդեցութեան տարածուելուն։ Եւ, ի հարկէ, ենթարկուած չեմ, ինչպէս իմ բարեկամներից մի քանիսը, ռուս օր ասած տարածուած հիւանդութեանը։ (Ծիծաղ։) Շատ քիչ քաղաքական հարցեր կան, որոնց նշանակութիւնը, իմ կարծիքով, այսքան մեծացրած չենէր։ Բայց մի և նոյն ժամանակ ապուշ և անխելք կը համարեմ այն մարդուն, որ կ'աշխատի մերժել Ռուսիոյ Արեւելքումն ունեցած մեծ և անպատշաճ ազդեցութիւնն ու զօրութիւնը։ Եւ կը ցանկայի բոլոր ուժերը հաւասարակշիռ տեսնել ինչպէս Եւրոպայում, նոյնպէս և Արեւելքում։ Բայց պէտք է միշտ յիշել, որ երկու միջոց կայ այս բանին հասնելու։ Նոյանից մինը բռնի է և, ինչպէս իսկ

կարծում եմ, ի դուրս իսկ միւսը բնական և այս պատճառով էլ օրինաւոր։ Քանի որ դուք բնութեան համաձայն էք դործում՝ ամենակարող էք, իսկ նորան հակառակ վարուելով՝ ամսթապարտ կը լինէք և անյաջող։ Կէսքերին կարելի է ուղղութիւն տալ, բայց ազդել նոյա վերայ անկարելի է։ (Լսեցէք, լսեցէք։) Զի կարելի պատմութեան ընթացքը դադարեցնել, նորա կառքը յառաջ է գնում և փշրում ամենքին, որոնք կամենում են դէմ կենալ նորան, և այն քաղաքականութիւնը, որին նոքա պաշտպանում են։ Միւս կողմից, եթէ դուք որոնում էք այնպիսի տարրեր, որոնք պարունակում են իրանց մէջ ազգերի ոյժը, հաստատութիւնը և ապագայ բարօրութիւնը, դուք դորանով կը ստեղծէք մի բան, որ՝ մինչև անգամ մեր անհաստատ ու փոփոխական աշխարհում, կը խոստանայ մի նշանակեալ ժամանակամիջոց դիմանալ։ Այս է, կարծեմ, ճշմարիտ քաղաքականութիւնը, որ իւրաքանչիւր նախարար և քաղաքագետ, աշխարհական կամ հոգեւորական պէտք է պահպանէ և պաշտպանէ։ Արեւելքի ամենակարեւոր բարեփոխութիւնների մէջ, որոնց չի կարելի

կանգնեցնել կամ դիմագրել, որոնցէք այնպիսի պայմաններ, որոնք հաստատուն և տևական հիմք կը դառնան, նոցա մէջ է պարունակվում, իմ կարծիքով, հայոց ազգի հաստատութիւնը և պահպանութիւնը: (Այս խօսքերին մեր ռենկոյիները ծափահարում են): Քաղցր է ինձ յայտնել որ այս խօսքերը բարձր ծափահարութիւնով ընդունեց և անդիմական հաստատութիւնը: (Երկնակի ծափահարութիւններ):

Սէր Զոն Քեննափէյ, բարօնէտ, խորհրդարանի անդամ, ասաց թէ ինքը չէ պատրաստուած այս դէպքի համար խօսելու, բայց չկարողացաւ ուշադրութիւն չդարձնել նախագահի հրաւերի վերայ: Այն դոյլն օգնութիւնը, որ նա կարողացաւ ցոյց տալ հայերին, օգնելով նոցա իւրեանց խնդիրը ներկայացնելու կառավարութեան և սորա միջոցովն էլ վեհաժողովին և Էլ Բոսային, որ բախտութեամբ կատարեց: Նա խելոյն ըմբռնեց, որ հայոց գործը պէտք է հեռացնել քաղաքական կուսակցութիւնների ազդարիզից, և ջանաց հասնելու այս նպատակին: Անցեալ ամարու քաղաքական յուզմունքների ժամանակ շատ հեշտ էր այս բանը, իսկ այժմ

գործը բոլորովին բարի վիճակի մէջ է: Զատիկից առաջ երբ պ. Բոսայի տունը հաւաքուեցան, նոր էր ստորագրուել Սան-Սոնթանօի դաշնագրութիւնը, որով հայերը պէտք էր Ռուսիոյ պաշտպանութեան ներքեւ մտնէին: Այժմ, ըստ երեւութի, նոցա կը յաջողուի աւելի լաւ դրութեան հասնելու, որի համար և խնդրում է նա ընդունել իւր անկեղծ շնորհաւորութիւնը: Նորան մեծ բաւականութիւն է պատճառում այս առաջարկութեան պաշտպանութիւնը:

Քեննոնի հայոց մասնագիտովի նախագահ պ. Փանոսեանը ասաց. «Մենք պարտք ենք համարում Անդլիայում բնակուող հայերի կողմից ջերմ ու անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելու այս ժողովին և ամբողջ անդիմական ազգին» նոցա մասնակցութեան և կարեկցութեան այն բազմութիւն Նշանների համար, որոնք ցոյց տուին մեր ազգային գործի նկատմամբ: Մենք չենք կամենում խօսել այս միտինգի նպատակի վերայ, որ գումարել են մեր անդիմական բարեկամները և ոչ մեր հայրենակիցների չայստատեսում կրած դարևոր տատապանքները մի առ մի թուել: Բայց ինչպիսիտեք մի քանի խօսքով բացատրել

Թէ ինչումն է հայոց ազգի պահանջն ու իղձը այս հանդիսաւոր րոպէին, երբ ամբողջ Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձել է այն վեհ ժողովի վերայ, որ իւր նստերն ունի Բերլինում: Ի՞նչ է որ հայերը անհանգիստ խնդրում են Եւրոպայից. այն, որ նոցա հետ հաւասար արդարութեամբ վարուին, և որ նոցա ևս տրուին նոյն իրաւունքները, որ տրվում են Օսմանեան կայսրութեան միւս քրիստոնեաներին: Ի՞նչ է հարկաւոր հայերին և ի՞նչ են ցանկանում նոքա. այն, որ լաւ և հաստատուն կառավարութիւն սահմանուի իրանց երկրում, մի տեսակ տեղական ինքնավարութիւն սուլթանի գերիշխանութեան ներքոյ և եւրոպական տէրութիւնների երաշխաւորութեամբ: Նոքա չեն կամենում անկախ լինել Տաճկաստանից, այլ միայն կառավարել իրանց սեպհական գործերը՝ վճարելով սուլթանին սահմանեալ հարկը: Մի խօսքով, նոքա կամենում են, որ Հայաստանը կառավարուի հայերի ձեռքով, և այս, մեր կարծիքով, միակ միջոցն է, որ կարող է երաշխաւոր լինել ապագայ խաղութեան և բարօրութեան: Մենք շատ լաւ ենք խմանում, որ բաւական չէ մեր ցաւերը

յայտնել Եւրոպային և այս կամ այն կառավարութեանը խնդրել, բայց մենք պատրաստ ենք ապացուցանելու, որ Եւրոպայի և մանաւանդ Տաճկաստանի համար շահաւէտ կը լինէր այսպիսի մի բարեկարգութիւն մտնել Հայաստանի մէջ: Երկու գլխաւոր կէտեր կան, որոնց վրայ ես համարձակվում եմ դարձնել ձեր ուշադրութիւնը. նախ՝ ի՞նչ վիճակի մէջ կ'ընկնի Հայաստանը, եթէ Եւրոպան դատապարտի նորան մնալ այժմեան թշուառ դրութեան մէջ: Պարզ է, որ քրիստոնեայ բնակիչները՝ չունենալով կեանքի և սեպհականութեան ապահովութիւն՝ կը դադարէին դրացի երկիրների, երկրագործութիւնը երեսի վերայ կը մնայ, մի խօսքով, երկիրը կ'աւայանայ: Միւս կողմից, մենք վստահ ենք, որ եթէ արդար և հաստատուն վարչութիւն սահմանուի Հայաստանում՝ երկիրը անմիջապէս կերպարանափոխ կը լինի: Այս րոպէիս բուն Հայաստանում մէկէկէս միլիոն հայեր կան: Բազմաթիւ գաղթականների վերադարձը շուտով կը մեծայնի այս թիւը: Վաճառականութիւնն, արհեստներն ու երկրագործութիւնը արագ կը ծաղկեն քրիստոնեաների խելացի մրցման շնոր-

հոյ: նոցա երկրի բնական հարստութիւնները կը
 փարզանան: Շատ հաւանական է, որ այնտեղ
 կ'երևին նաև եւրոպական դաղթականներ, այս-
 պիսով Հայաստանը կը դառնայ սուլթանի ամե-
 նածաղկիւլ նահանգներից մէկը, և նորա նշա-
 նակութիւնը՝ քաղաքական տեսակէտից՝ չի մնալ
 անուշադիր եւրոպացի քաղաքագէտների կորո-
 վա մտութիւնից: Ահա այն հանկութիւնը, որի
 իրականացման մասին այնքան եռանդով խընդ-
 րում են հայերը, և հաւատացած են, որ ի-
 րանց երկրի վերակենդանութիւնը միայն հայ-
 կական տարրերի միջոցով կարող է կատարուել:
 — Մենք կարող ենք ասել նաև, որ այսպիսի մի
 փոփոխութիւն հաճելի կը լինի և թուրքերին,
 որոնք քրիստոնեաներից ոչ պակաս տառապում
 են տաճկական պաշտօնականների անկարգութիւնից
 և երկրի թշուառութիւնից: Այսէլեւով այս
 ազատ երկրում ամենաքաղաքակիրթ և լուսա-
 ւորուած հասարակութեան բոլոր բարիքը՝ չենք
 կարող չմտածել մեր հայրենակիցների կրած
 վշտերի վերայ, և մեր առևտրական պարտա-
 մունքների մէջն անգամ պարտք ենք համա-
 րում, իբրև մարդ և իբրև հայ, պաշտպանել

նոցա գործը, և խնդրել այս մեծ և մեծա-
 հոգի աէրութեան կարեկցութիւնն ու բարոյա-
 կան օժանդակութիւնը: Եթէ մի մարդ, ուր որ
 էլ գտնուի, մի որևիցէ ազգի ճգնաժամին ձեռ-
 քից եկած, օգնութիւնը չցոյց տայ իւր ազ-
 գային գործին, այն միջոցին երբ միւսները պա-
 տեճազմ են մղում և իրանց կեանքը զոհում
 նորա համար, այն մարդը, մեր կարծիքով,
 զուրկ է մարդասիրական և ազգասիրական որևէ
 զգացմունքից: Այն մեծ համակրութիւնը, որ
 անգլիական կառավարութիւնն ու ժողովուրդը
 ցոյց տուին մեր գործին, յոյս է տալիս մեզ, որ
 նորին մեծութեան թագուհու լիազօր պատ-
 դամաւորները կը պաշտպանեն նորան վեհաժող-
 ղովում՝ հասնելով արդարութեան այն չափին,
 որին, կարծում ենք, իրաւունք ունինք: (Յա-
 վահարութիւն:)

Գիրքալտարի եպիսկոպոսն ասաց. «Ես մեծ
 ուրախութեամբ վեր եմ կենում՝ պաշտպանե-
 լու այս առաջարկութիւնը: Ամենայն քրիստո-
 նեայ պարտական է համակրել հայոց ազգի վի-
 ճակին, թէ կուզ՝ հէնց միայն այն պատճա-
 ռով, որ նոցա մեջ հաստատուեցաւ առաջին

քրիստոնէական եկեղեցին: Հայոց ազգը նախնի
դարերում բազմաթիւ ակոյեաններ տուաւ խաչի
համար և շատ քաջ մարտիրոսներ: Անդլիացի-
ները պարտաւոր են կարեկցելու հայերին այն
բարեկամական յարաբերութիւնների համար,
որ մենք ունեցանք նոցա հետ շնդկաստանում:
Իմ մէջ յատկապէս համակրութիւն զարթե-
ցաւ դէպի նոցա վիճակը այն տեսակցութեամբ,
որ սորանից երեք տարի առաջ ունեցայ Էոս-
տանդնուպօլսումն հայոց պատրիարքի հետ: Երբ
ես պատրաստուում էի մեկնել այս քաղաքից՝
լսեցի, թէ իմ կողմից հայոց պատրիարքին ևս
այցելութիւն է սպասուում, ինչպէս և այցելել
էի յունաց պատրիարքին: Այս բանը լսելով
պէտք եղած կարգադրութիւններն արի մեր
տեսակցութեան համար, և անգլիական երէց-
ների ընկերակցութեամբ զնացի պատրիարքի
բնակարանը, ուր սիրալիբ ընդունելութիւն գտայ
նորանից և նորա հոգեւորականներից: Բարեկա-
մական փոխադարձ խօսքեր ասելուց յետոյ՝
պատրիարքը մի բաւական երկար ծառ խօսեց:
Նա սկզբում աշխատեց բացառել այն մի քանի
կասկածները, որ նորա կարծիքով կարող էի

ունենալ նորա եկեղեցու ուղղափառութեան
մասին: Նա հաւատացած է, որ նոքա հաստատ
են մնում սկզբնական վարդապետութեան վե-
րայ: Մեր մէջ, ասաց նա, հիմնական ճշմար-
տութիւնը մնաց անարատ, մեր կրօնը Բաղ-
կեդոնի ժողովից առաջ տիրապետած ընդ-
հանրական եկեղեցու կրօնն է, եթէ գտնուում է
որեւէ տարբերութիւն մեր և միւս քրիստոնէից
եկեղեցիների մէջ, այն էլ բառերի մէջ է և ոչ
խսկութեան, և, ինչպէս ուրիշ շատ աստուա-
ծաբանական անհամաձայնութիւնների, մութ
խօսքերի զործածութիւնից է ծագում: Մեր եկե-
ղեցին պահպանել է նոյնպէս նախնական սովո-
րութիւնները, այսպէս օրինակի համար, նա
իրաւունք է տալիս աշխարհականներին մասնա-
կցելու հոգեւորականների, եպիսկոպոսների և
պատրիարքների ընտրութեանը: Բացի սորանից՝
ես պարծեմալով պէտք է ասեմ, որ մեր մէջ
թաղաւորում են վաղեմի վարքութեանը, ընտա-
նեկան կեանքի մաքրութիւնը, համեստութիւնը
և յարգանք դէպի ծերերը: Յետոյ պատրիարքը
յիշեց իւր ազգի երկու յատկութիւնների մա-
սին էլ, որոնք, նորա կարծիքով, անգլիացու

Հաւանութեան և կարեկցութեան արժանի են:
«Մենք յայտնի ենք, ասաց նա, մեր ներողա-
մանութեամբ դէպի ուրիշ եկեղեցիները: Մենք
հետևում ենք Անգլիոյ օրինակին, որ պաշտպա-
նում է կրթութիւնն ու լուսաւորութիւնը:» Նորա
վերջին խօսքերն եղան. «Մենք կարծու ենք զօ-
րեղների օգնութեանը: Անգլիան միշտ ցոյց է
տուել մեզ իւր վեհանձն պաշտպանութիւնը,
կը յուսանք որ նա այժմ ևս չի զրկիլ մեզ
այդ պաշտպանութիւնից»: Երբ ես այս տեսակ-
ցութիւնը ունեցայ պատրիարքի հետ, երբէք
չէի երեւակայում, որ նորա Անգլիայից խնդրած
այս պաշտպանութիւնը այսքան շուտ և այսքան
շատ հարկաւոր լինէր, և թէ ես ինքս անգա-
ղար կրկնելու եմ այս խնդիրը անգլիացիներին
հրապարակական միտինգներում, ինչպէս այսօր:
Այն բոլոր բաներից որ ես տեսայ և լսեցի Ա-
րևելքում, եզրակացրի որ ամպեր են հաւաք-
վում, բայց երբէք չէի սպասում, որ փոթորիկն
այսպէս շուտ բարձրանար: Երբ ձգնաժամը հա-
սաւ, բոլոր քրիստոնեայքը անշուշտ յոյս ունէին,
որ շուտով պայծառ աւուր արշալոյս կը ծագի
բազմութիւ տառապող ազգերի համար, և թէ

Անգլիան, հաւատարիմ մնալով իւր սկզբուն-
քին, օգնութեան ձեռք կը հասցնի աղատու-
թեան և բարեկարգութեան զործին: Մի քանի
ժամանակ մենք ստիպուած եղանք մեր յոյսը
կտրել. անվստահութիւնն ու վրդովմունքը մեզ
մի քանի ժամանակ արդելք եղան հետեւյու-
մեր աւանդական քաղաքականութեանը, այ-
սինքն, ազատել ճնշուածներին և վրէժխնդիր
լինել անպատուածների համար: Բայց հազիւ
թէ մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները
երես առ երես պատահեցան վեհաժողովում, որ
այս անվստահութեան և վրդովման զգացմունքը
անհետացաւ, և մենք այդ անկեղծութեան և
յուզման ժամանակի վերայ յետ ենք նայում
իրբեւ մի չար ճիւղակի վերայ, որ գիշերուան
մթութեան մէջ վրդովում էր մեր հանգստու-
թիւնը, խաւարում մեր միտքը և ի դերեւ հա-
նում մեր զործունէութիւնը: Այժմ մենք
վերստին սկսում ենք ազատ շունչ քաշել, այժմ
վերստին կարող ենք ներգործել մեր ամենաըն-
տիր, ազնիւ ու վեհ յօժարութիւնների համա-
ձայն: Բացի ողբորուողներից ոչ ոք չէր կարող
ի հարկէ, սպասել որ Անգլիան պաշտպան հան-

դիտանար աշխարհի ամէն անկիւնում տառապող ժողովուրդներին, բայց և միւս կողմից՝ միայն ցած ոգիք կարող էին ցանկալ, որ մենք նեղ և եսական ազգայնութեան շրջանից չզուրս գայինք: Մենք Եւրոպիոյ ազատութեան համար բողոքեցինք Նապոլէօն մեծի դէմ: մենք Գուենաստանին ազատութիւն և ինքնավարութիւն տուինք. եթէ մենք նիւթական օգնութիւն չտուինք իտալիոյ, նա գոնէ ունեցաւ մեր բարոյական պաշտպանութիւնը իւր վերջին յաղթական պատերազմում, որ մղեց միութեան համար: Մենք միշտ մեր պարտականութիւնն էինք համարում աշխատել, որ տկարի հետ արգարութեամբ վարուին և հարստահարուողը բռնաւորից պաշտպանուի: Ամենայն հայրենասէր, որ պարզելէ ազգային անկախութեան դրոշակը, սովորած է եղել մեր մշտական քաղաքականութիւնից Անգլիոյ վերայ նայել իբրև այնպիսի երկրի վերայ, ուր նա անպատճառ կը գտնի եթէ ոչ իսկապէս ջերմ օգնութիւն, գոնէ կարեկցութիւն, և ուր ձախող դէպքում կարող է ունենալ ապաստանարան և սիրալիր ընդունելութիւն: Համարելով թէ մինչև այժմ էլ այս է

մեր քաղաքականութիւնը՝ հայերը այս րոպէին մեզ են դիմում, և ես հաւատացած եմ, որ ազատութեան իւրաքանչիւր պաշտպանը, իւրաքանչիւր ճշմարիտ անգլիացի ցանկանում է, որ մեր կառավարութիւնը յսրմար րոպէին պաշտպանի այս աշխատասէր և խաղաղասէր ազգի հարցը եւրոպական մեծ ժողովում, որ այժմ հաւաքուել է Բերլինում:

Պ. Անդրէասեան ասաց. «Մեծ ուրախութիւն է ինձ համար այս միտինդի կողմից անկեղծ շնորհակալութիւն առաջարկել բարձրապատիւ նախագահին, Վեստմինստերի տեսչին, իւր նախագահութեան համար: Մենք հայերս մեծ պատիւ ենք համարում մեզ, որ անգլիացոց կարեկցութեան այս արտայայտութիւնները լինում են այն յարկի տակ, որի հետ կապուած են բազմաթիւ պատմական և կրօնական յիշատակներ, և որ այս ժողովի նախագահն այնպիսի մի անձն է, որի ձայնը միշտ լսելի է լինում երբ խօսքը ազատութեան պաշտպանութեան համար է և որի մշտական կարեկցութիւնը դէպի մարդկութեան տառապեալ մասը՝ թանգագին է աւելում նորան անգլիացոց բոլոր դասակարգերին»

իսկ ներկայ դէպքում նաեւ բոլոր հայերին: Մենք շնորհակալութիւն ենք մատուցանում նորան և մեր անդիւաջի բոլոր բարեկամներին, որ այս փորձութեան ժամին մեզ կարեկցեցին: մենք շնորհակալ ենք նոցա իրանց պաշտպանութեան համար, որ ապագայում մեզ աւելի ևս հարկաւորութեւում է, և որ, յոյս ունինք, զանալու լին մեզ: Բոլոր սրտանց շնորհակալութիւն ենք ցայտում նախագահին և մեր բոլոր բարեկամներին»:

Պ. Օհանեան ասաց. «Ես կամենում եմ պաշտպանել իմ բարեկամ պ. Աղբէասեանի առաջարկութիւնը, նախագահին յայտնելիք շնորհակալութեան մասին: Նորերումս անդիւազան նշանաւոր լրագիրներին մէկի մէջ կարդացի մի նամակ Բաթումի հարցի վերաբերմամբ, որ հեղինակը ի միջի այլոց, արժեք ունի (հայասեր) է կոչում այն անձանց, որոնք համակրում են հայերին: Այս բոլորովին նոր բառ է: Ես լսել և կարդացել եմ անբաժնիների ու անբաժնիների ֆիլէլէսների մասին, իսկ արմենօֆիների մասին երբէք: Սակայն ես կարծում եմ, որ այս բառը ճիշտ արտայայտում է այն անձանց զգացմունքը, որոնց կարեկցութիւնը հաւաքել է այստեղ այս»

որ, որոնք յանկացան պաշտպանել և նպաստել մեր գործին, վահագնով մէջ: Ես հաստատ յոյս ունիմ, որ արմենօֆի բառով բացատրուած վեհ և անխիղճ զգացմունքը երկարատե կը լինի և հաստատուն: Ես ուրախութեամբ ձայնակցում եմ մեր յարգելի նախագահին յայտնած շնորհակալութեանը. մեր նախագահին, որ այնքան հմուտութեամբ կատարեց իւր նախագահական պարտականութիւնները այս՝ մեզ համար կարեւոր միտինգում»:

Շնորհակալութիւնը միաձայն ընդունուեցաւ:

Նախագահը յետոյ կարգաց հետեւեալ հեռագիրը, որ ուղարկել էր Բերլինի հայոց ներկայացուցիչներին մէկը՝ Խորէն արքեպիսկոպոս Նար-բէյը. «Ցաւում եմ, որ չեմ կարող ներկայանալ Նրուսադէմեան պալատի միտինգին, բայց սրտով և հոգով ձեզ հետ կը լինիմ: Ողջոյն և օրհնութիւն ատենախօսներին և շնորհակալութիւն նոցա»:

Նախագահը մի քանի խօսքով պատասխանեց իրան յայտնուած շնորհակալութիւններին և այնուհետեւ յրուեցաւ այս միտինգը, որ մի զեղեցիկ երես կը կազմէ մեր նորագոյն պատ-

Զօժիւնքի: Եւ միշտ արտաքին ժողովուրդներու հետ
 միշտ զոտով արտաքին զինուորական զորքերով
 արտաքին զինուորական զորքերով միշտ
 արտաքին զինուորական զորքերով միշտ

Գ Ե Ր Զ:

1. Die erste Art ist diejenige, welche
 durch die Natur selbst entsteht, ohne
 dass sie durch die Kunst oder die
 Hand des Menschen wird.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0257028

